

Ankstyviausia Vilniaus pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno teritorijos raida

Irma Kaplūnaitė

Lietuvos istorijos institutas, Miestų tyrimo skyrius
Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius, Lietuva
el. paštas: irma.kaplunaite@gmail.com

Vida Indrulėnaitė-Šimanauskienė

UAB „Kultūros vertybių paieška“
Dzūkų g. 10–62, LT-02163 Vilnius, Lietuva
el. paštas: v.indrulenaite@gmail.com

Rytis Jonaitis

Lietuvos istorijos institutas, Miestų tyrimo skyrius
Tilto g. 17, LT-01101 Vilnius, Lietuva
el. paštas: archjonaitis@gmail.com

Vitalija Veževičienė

VŠĮ „Architektūros tyrimų centras“
Panerių g. 14, LT-01312 Vilnius, Lietuva
el. paštas: vitalija.vezeviciene@gmail.com

Anotacija. XIV a. paskutiniais dešimtmečiais dabartinio Vilniaus senamiesčio vakarinėje dalyje pradėjus kurtis Vokiečių miestui (katalikų pirklių ir amatininkų gyvenvietai), katalikų bendruomenė persikėlė į šią teritoriją. Čia dar iki 1387 m. buvo pastatyta Šv. Mikalojaus bažnyčia – pirmoji katalikų bažnyčia senamiestyje, aplink kurią ir kūrėsi Vokiečių miestas. Tačiau be šių maldos namų katalikiškoje miesto dalyje buvo dar vieni – pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia ir vienuolynas.

Šis vienuolynas yra laikomas seniausiu Vilniuje, tačiau tikslus jo, kaip ir bažnyčios, statybos laikas nėra nustatytas. Trūkstant istorinių šaltinių ir tikslų datų, statyba skirtingų tyrėjų datuojama nuo XIV a. pirmos pusės iki XV a. pradžios, t. y. su 100 metų paklaida. Kai kurias naujas hipotezes dėl chronologijos ir ankstyviausio žmonių kūrimosi pobūdžio šioje vietoje leidžia iškelti archeologiniai tyrimai bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje, atliekami jau nuo 1993 m. Naujausi darbai čia vyko 2023 m., o jų metu atrasti objektai ir atlikti tarpdisciplininiai tyrimai (radioaktyviosios anglies (radiokarbono) metodas, archeobotaninių liekanų analizė, architektūriniai tyrimai) suteikė naujų duomenų apie teritorijos raidą. Straipsnyje aptariama pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno teritorijos ankstyviausio apgyvendinimo chronologija ir pobūdis, remiantis turimais istoriniais šaltiniais ir archeologinių bei architektūrinių tyrimų duomenimis, įtraukiant naujausių tyrimų rezultatus.

Reikšminiai žodžiai: Viduramžių Vilnius, pranciškonai, bažnyčia, kapai, archeologija.

The Earliest Development of the Vilnius Franciscan Church and Monastery Area

Abstract. When the German Town (a settlement of Catholic merchants and craftsmen) began to emerge in the Western part of the present Old Town of Vilnius in the final decades of the 14th century, the Catholic community relocated to this area. St. Nicholas Church was built there before 1387, and it was the first Catholic church in the Old Town, around which, the German City was established. However, in addition to this house of worship, there was another in the Catholic part of the City – the Franciscan Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and a monastery.

This monastery is considered to be the oldest one in Vilnius, however, the exact time of its construction, as well as that of the church, has not been determined yet. Due to the lack of historical sources and precise dates, the construction has been estimated by different researchers from the first half of the 14th century to the beginning of the 15th century, i.e., with an error margin of 100 years. Archaeological investigations in the vicinity of the church and the monastery, which have been carried out since 1993, have yielded some new hypotheses concerning the chronology and the earliest nature of human activity in this territory. The most recent excavations took place here in 2023, providing new insights into the development of the area through the discovery of objects and interdisciplinary research (radiocarbon dating, analysis of archaeobotanical remains, architectural research). This paper discusses the chronology and nature of the earliest development of the Franciscan church and monastery area based on the available historical sources, archaeological and architectural research, including the results of most recent investigations.

Keywords: medieval Vilnius, Franciscans, church, graves, archaeology.

Received: 08/11/2024. Accepted: 22/11/2024

Copyright © 2024 Irma Kaplūnaitė, Rytis Jonaitis, Vida Indrulėnaitė-Šimanauskienė, Vitalija Veževičienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Ivadas

Vilniaus miestas nuo pat pradžių kūrėsi kaip daugiatautis darinys, apėmęs pagonių ir naujakurių krikščionių bendruomenes. Katalikų atsiradimas dar pagoniškame mieste atsekamas bent nuo XIII–XIV a. sandūros. Šis kūrimasis neatsiejamas nuo pranciškonų ordino vienuolių. Mažieji broliai (*fratres minores*) minimi didžiųjų kunigaikščių aplinkoje kaip jų raštininkai; istoriniuose šaltiniuose randame žinių apie Vilniuje veikusią pranciškonų misiją¹. Remiantis archeologiniais ir istoriniais duomenimis, pirmieji pranciškonai XIV a. pirmoje pusėje turėjo apsigyventi šalia didžiojo kunigaikščio dvaro, t. y. pietvakarinėje Gedimino kalno papėdėje, kaip čia įsikūrusios ankstyvosios katalikų bendruomenės dalis (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2016, p. 79–83). XIV a. paskutiniaisiais dešimtmečiais dabartinio Vilniaus senamiesčio vakarinėje dalyje, vadinamojoje Smėlynėje (lot. *in Arena*, lenk. *na Piaskach*), pradėjus kurti Vokiečių miestui (katalikų pirklių ir amatininkų gyvenvietei), katalikų bendruomenė persikėlė į šią teritoriją (Kaplūnaitė, 2015). Čia dar iki 1387 m. buvo pastatyta Šv. Mikalojaus bažnyčia – pirmoji katalikų bažnyčia senamiestyje (ne pilių teritorijoje), aplink kurią ir kūrėsi Vokiečių miestas. Tačiau be šių maldos namų katalikiškojo miesto dalyje buvo dar vieni – pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia (toliau – pranciškonų bažnyčia) ir vienuolynas.

Pranciškonų vienuolynas yra laikomas seniausiu vienuolynu Vilniuje, tačiau tikslus jo, kaip ir bažnyčios, statybos laikas nėra nustatytas. Trūkstant istorinių šaltinių ir tikslų datų, statyba skirtingų tyrėjų datuojama nuo XIV a. pirmos pusės iki XV a. pradžios, t. y. su 100 metų paklaida. Pavyzdžiui, Bychovco kronikoje pranciškonų vienuolyno *in Arena* statyba siejama su Petro Goštauto vardu (Lietuvos metraštis..., 1971, p. 80). Būtent pasitikėdami kronika kai kurie tyrėjai statybų pradžią datuoja XIV a. ketvirtuoju dešimtmečiu (pvz., Vaitkunskaite, 1961, p. 2). Kiti mano, kad šie kulto pastatai yra paminėti Lietuvoje didžiojo kunigaikščio (Ldk) Gedimino laiškuose (pvz., Šiaudinis, 2001, p. 70). Be abejonės žinomas tik faktas, kad pranciškonų bažnyčia buvo konsekruota 1421 m. (Drėma, 2008, p. 820). Tuo laikotarpiu, XV a. pradžia, datuojama ir mūrinės bažnyčios statyba (Levandauskas, 2012, p. 393). Tačiau keliama hipotezė, kad statybos darbai prasidėjo anksčiau, o 1421 m. konsekruotoji bažnyčia galėjo būti jau antroji, atstatyta po pirmosios sugriovimo (apie tai plačiau žr. Vilniaus architektūra, 1985, p. 320–321). Be to, net nėra tikslų duomenų, ar pastatai buvo mediniai, ar iš karto statyti mūriniai. Iškelta prielaida, kad būtent būsimos bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje galėjo būti 1387 m. Ldk Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskui paminėti mažųjų brolių (pranciškonų) namai (plačiau žr. Kaplūnaitė, 2015, p. 76). Čia pranciškonai galėjo kurtis jau iš karto po antrosios kankinystės 1369 m. (plačiau apie šią kankinystę žr. Baronas, 2010, p. 84–89)². Vis dėlto tokios istoriškai reikšmingos vietos tyrimų medžiaga nėra susisteminta, o dauguma šių hipotezių yra tik spėjimai, kuriems pagrįsti ar atmesti ilgą laiką trūko svaresnių argumentų.

Kai kurias naujas hipotezes dėl chronologijos ir ankstyviausio žmonių kūrimosi pobūdžio šioje vietoje leido iškelti archeologiniai tyrimai, kurie bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje atliekami nuo 1993 metų (visi tyrimai aprašyti toliau). Naujausi darbai čia vyko 2023 m., o jų metu atrasti objektai ir atlikti tarpdisciplininiai tyrimai (radiokarbono datavimas, archeobotaninių liekanų analizė, architektūriniai tyrimai) suteikė naujų duomenų apie teritorijos raidą ir paskatino grįžti prie detalesnės jos analizės. Susiejus šių tyrimų informaciją su ankstesnėmis žiniomis, atsiranda pagrindo kalbėti apie pranciškonų bažnyčios vietoje dar iki vienuolyno ir bažnyčios statybos vykusį žmonių gyvenimą ir jo pobūdį, galima papildyti, koreguoti, patikrinti kai kurias hipotezes apie bažnyčios statybos ir laidojimo šalia jos chronologiją.

Šio straipsnio tikslas – aptarti pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno teritorijos ankstyviausio apgyvendinimo chronologiją ir pobūdį, remiantis turimais istoriniais šaltiniais ir archeologinių bei architektūrinių tyrimų duomenimis, įtraukiant naujausių tyrimų rezultatus.

¹ Jų prieglauda – *hospicium* – paminėta 1324 m. popiežiaus legatų ataskaitoje (Gedimino laišakai, 2003, p. 182–183).

² Pirmoji pranciškonų kankinystė įvyko 1341 m., Ldk Gedimino valdymo pabaigoje (plačiau Baronas, 2010, p. 77–84).

Šaltiniai ir tyrimų būklė

Rašytiniuose šaltiniuose pirmosios užuominos apie tiriamą vietą atsiranda XIV a. paskutiniiais dešimtmečiais. 1387 m. vasario 17 d. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos privilegijoje, suteiktoje krikšto proga, aprašoma Vilniaus vyskupui skiriama miesto teritorija: „*Be to, minėtajai bažnyčiai ir jos vyskupui, kurie tik bus, priskiriame ir nuosavybėn atiduodame dalį mūsų Vilniaus miesto su sklypais ir namais, ir namų gyventojais, ir visomis priklausomybėmis. Atiduodamą miesto dalį skiria iš vienos pusės takas, einąs nuo Vilniaus pilies tiesiog į kalną pro dešinę pusę Vilniaus miestiečio Čėskaus namų, paliesdamas mažųjų brolių namus, ir kelias, kuris eina iš kitos pusės to paties Čėskaus namų, esančių ties pylimu ir Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriumi ir tęsiasi ir apima iš kairės pusės iki kelio, einančio į Trakų pilį ir nuo kitų miesto dalių atskiria minėto Čėskaus namus su priklausančiais jiems sklypais ir sodu, kuris įeina į tą (vyskupo) miesto dalį...*“ (Lietuvos TSR ..., 1955, p. 58). Vilniaus vyskupui perduodamos jau egzistavusio katalikiško priemiesčio teritorijos, šaltinyje pirmą kartą paminėta Šv. Mikalojaus bažnyčia, o tai rodo, kad suteikiant privilegiją ji jau stovėjo. Mūsų tyrimui reikšminga tai, kad tekste kaip orientyras išskirti mažųjų brolių (t. y. pranciškonų) namai – *domum Fratrum Minorum* (Kodeks dyplomatyczny..., 1948, p. 5). Atkreipiame dėmesį, kad pranciškonų bažnyčia ir vienuolynas čia neminimi, taigi tikėtina, kad jų privilegijos suteikimo metu dar nėra. Keliame prielaidą, kad esant pranciškonų bažnyčiai ir vienuolynui, kuris nors iš jų jau būtų pažymėtas privilegijoje kaip reikšmingas orientyras.

O štai mažųjų brolių namai išskirti ir būtent juose privilegijos suteikimo metu galėjo gyventi pranciškonai, aptarnaujantys vakarinėje miesto dalyje besikuriančią katalikų bendruomenę. Sprendžiant iš privilegijoje pateikto vietos aprašymo, „namai“ turėjo būti kažkur šalia Šv. Mikalojaus bažnyčios, į šiaurę nuo jos. Pagal tokią lokalizaciją tai daugmaž atitinka dabartinio pranciškonų vienuolyno vietą. Šis paminėjimas visų pirma ir leido iškelti hipotezę, kad mažesniųjų brolių namai laikytini būsimo pranciškonų vienuolyno užuomazga. Vadinas, galima kalbėti apie apgyvendinimo tęstinumą ir spėti, kad valdos, kur po krikšto buvo pastatytas mūrinis vienuolynas ir bažnyčia, nuo pat ankstyvojo „Vokiečių miesto“ apgyvendinimo pradžios priklausė pranciškonams. Tai rodytų ir vėlesnė priemiesčio augimo kryptis³.

Diskutuoti apie mažųjų brolių namų vietą leidžia ir privilegijoje ne kartą paminėtų Vilniaus miestiečio Čėskaus namų aprašymas. Privilegijos tekste rašoma, kad jie „paliečia“ mažųjų brolių namus ir yra lokalizuojami „*ties pylimu ir Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriumi*“. Ldk Jogailos pylimą patikimiausia lokalizuoti dabartinėje Pylimo gatvėje, o stipriausią jo atkarpą – šios gatvės sankirtos su Žemaitijos ir Lydos gatvėmis vietoje (plačiau Kaplūnaitė, 2015, p. 68). Atsižvelgiant į privilegijos tekstą ir pylimo lokalizaciją, labiausiai tikėtina Čėskaus namų vieta atrodo Vilniaus istorinis 31 kvartalas⁴ (į šiaurę nuo Šv. Mikalojaus bažnyčios ir vis dar netoli pylimo). Šį spėjimą galėtų patvirtinti 2015 m. atlikti archeologiniai tyrimai Pranciškonų g. 4a (būtent 31 kvartale), kurių metu aptikta ūkinė duobė su itin turtingais radiniais, pirmosiomis lietuviškomis monetomis, taip pat šalia jos tirtas pastatas su rūsiu, kurio konstrukcija analogiška Rygoje statytiems pastatams (Veževičienė, 2016, p. 66–67). Galbūt šie objektai susiję su minėtaisiais Čėskaus namais? Juos čia lokalizuojant, dar labiau tikėtina, kad mažųjų brolių namai buvo dabartinio vienuolyno teritorijoje.

Kitos chronologiškai artimos istorinės žinios jau konkrečiai mini pranciškonus ir yra susijusios pirmiausia su Hanulo vardu. Hanulas buvo vokiečių kilmės katalikas atvykęs iš Livonijos (Rygos), pirklys, aktyvus Ldk Jogailos pagalbininkas ir patarėjas, be to, vokiečių bendruomenės Vilniuje vyresnysis (išsamiau žr. Semkowicz, 1930, p. 1–20). XIV a. pabaigoje būtent šiai asmenybei priklausė didelės teritorijos vakarinėje dabartinio Vilniaus senamiesčio dalyje, o tokias valdas mieste Hanulas galėjo gauti už pagalbą kunigaikščiui Jogailai ko-

³ Atliekant archeologinius tyrimus dabartinėje Trakų g. 7–8 vėlyvesniuose sluoksniuose rastos kelios XIV a. aštuntą dešimtmetį chronologiškai siekiančios šukės (Daminaitis, 1995). Taip pat pranciškonų vienuolyno teritorijoje fiksuotas labai fragmentiškas kultūrinis sluoksnis, kuriame aptikta XIV a. antra pusė datuojamos balto molio glazūruotos keramikos fragmentų (Vaitkevičius, 1987).

⁴ Šis kvartalas išsidėstęs tarp dabartinių Trakų, Vokiečių, Šv. Mikalojaus ir Pranciškonų gatvių.

vose prieš Ldk Kęstutį (Semkowicz, 1930, p. 1–20). 1392 m. prieš išvykdamas iš Lietuvos Hanulas visus savo sklypus su namais užrašė Šv. Mikalojaus bažnyčiai ir pranciškonų ordinui. Manoma, būtent ši fundacija sudarė sąlygas kurtis Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčiai ir vienuolynui (Čaplinskas, 1998, p. 250–251).

Remiantis turimais šaltiniais, Hanulas dažniausiai ir yra laikomas pranciškonų bažnyčios bei vienuolyno fundatoriumi (žr. Firkovičius, 1990, p. 7; Dettlaff, 2006, p. 57). Tačiau istoriografijoje diskutuojama apie tai, kad šiuo atveju painiojamos sąvokos „fundatorius“ ir „donatorius“. Kaip teigia D. Baronas, pranciškonų bažnyčia buvo brangus, išskirtinis pastatas, todėl jo statyba negalėjo vykti be valdovo žinios (Baronas, 2010, p. 101). Šį teiginį pagrindžia 1387 m. vasario 22 d. Jogailos privilegija, kurioje minimos parapinės ir konventinės bažnyčios (Baronas, 2010, p. 101). Taigi bažnyčios fundatoriumi reikėtų laikyti Ldk Jogailą⁵, o Hanulas buvo rėmėjas (Baronas, 2010, p. 101). Tokių rėmėjų galėjo būti ir daugiau, ypač atsižvelgiant į praktiką, kad bažnyčių statybos įprastai trukdavo ilgą laiką, pastatai kentėdavo nuo antpuolių ir gaisrų, todėl juos reikėjo dažnai perstatyti. Taip pat reikia nepamiršti, kad pranciškonų ordinas buvo labai populiarus tarp miestiečių⁶, tad jie ir finansiškai, ir darbo jėga galėjo prisidėti prie tokių statybų.

Dar šiek tiek informacijos apie tiriamą vietovę suteikia XV a. pradžios lenkų skundai prieš kryžiuočius, iš kurių yra žinoma, kad per 1390 m. Vilniaus puolimą buvo sugriauta pranciškonų bažnyčia (Baronas, 2010, p. 101). Vadinasi, pranciškonų bažnyčia (ar nors jos dalis) tikrai turėjo stovėti dar iki 1390 m. Tokiu atveju statybos darbai galėjo prasidėti iš karto po krikšto ir su pertraukomis tęstis iki 1421 m., kai bažnyčia buvo konsekruota.

Jau vėlesnis, tačiau net keletą hipotezių leidžiantis kelti šaltinis yra XVI a. Bychovco kronika. Joje pateiktas pirmasis pavadinimo „Smėlynė“ paminėjimas: „*Neilgai trukus, didysis kunigaikštis Algirdas davė Petruui Goštautui Vilnių. Būdamas Vilniaus vaivada, didžiajam kunigaikščiui Algirdui leidus, jis pirmą kartą parsikvietė iš Lenkijos 14 vienuolių pranciškonų ir savo rūmuose Vilniuje, kur dabar yra Vilniaus vyskupo rūmai, įsteigė dievo motinos vienuolyną, o sau rūmus pasistatė Smėlynėje, priešais Vingrius, kur dabar dievo motinos vienuolynas*“ (Lietuvos metraštis, 1971, p. 77). Taip pat kronikos autorius pateikia žinių apie antrąjį pranciškonų įsikūrimą Vilniuje: „*O paskui Petras Goštautas atsivedė kitus vienuolius-pranciškonus, bet nebedrįso jau statyti jiems vienuolyno toje vietoje, kur pirmieji nužudyti, įkūrė jiems vienuolyną toje vietoje, kur smėlynėje prie Vingrių turėjo pasistatęs namą, kur dabar stovi dievo motinos vienuolynas*“ (Lietuvos metraštis, 1971, p. 80). Šis šaltinis teigia, kad pirmieji pranciškonai Ldk Algirdo laikais gyveno dabartinės Lietuvos Respublikos Prezidentūros teritorijoje (buvę Vyskupų rūmai), o į Smėlynę jie buvo perkelti po antrosios kankinystės (1369 m.). Vienuolyno įsteigimas abiejose ištraukose siejamas su Lenkijos pranciškonų vardu. Ir nors dėl Goštautų giminės sureikšminimo⁷ bei kai kurių netikslumų Bychovco kronika daugelio autorių vertinama atsargiai⁸, tačiau ja remdamiesi galime kelti prielaidą, kad kūrimasis vakarinėje miesto dalyje įvyko būtent po 1369 m., o pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno atsiradimą iš tikrųjų derėtų sieti su po 1387 m. krikšto suintensyvėjusia lenkų dvasininkų veikla.

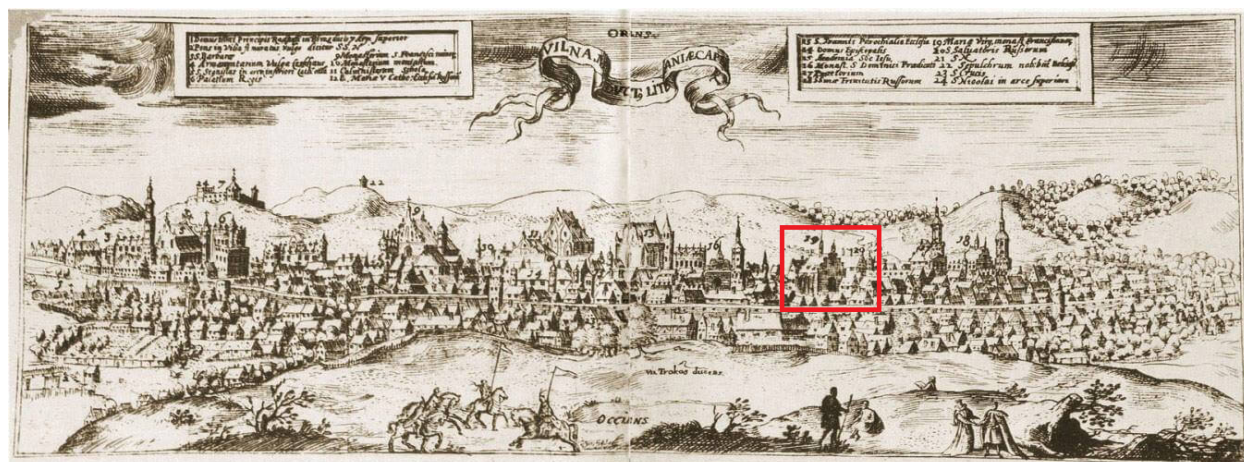
Išskirtinio pastatų komplekso – pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno – vaizdai užfiksuoti senuosiuose Vilniaus planuose. Kaip nurodo Vladas Drėma, 1581 m. Hogenbergo graviūroje (vadinamajame Brauno atlase) pirmą kartą pavaizduotas pranciškonų vienuolyno ansamblis (1 pav., 1) – matyti žema bažnyčia, masyvus bokštas ir aukšta varpinės smailė, pažymėtas visas kvartalas, gausūs nedideli namai (Drėma, 1991, p. 265). Ansamblis užfiksuotas ir T. Makovskio 1600 m. Vilniaus panoramoje, kur pavaizduota kur kas aukštesnė pranciškonų bažnyčia, be to, prie jos yra didelė koplyčia (1 pav., 2). Statiniai pažymėti bene visuose vėlyvesniuose Vilniaus planuose: 1737 m. vadinamajame Fiurstenhofo Vilniaus miesto plane, 1808 m. K. Grunerto Vilniaus senamiesčio plane ir kt.

⁵ Manoma, kad Ldk Jogaila galėjo funduoti bažnyčią ir vienuolyną kartu su Ldk Vytautu, žinoma kitų tokių atvejų (žr. Firkovičius, 1990, p. 7).

⁶ Išsamiau apie pranciškonų ordino populiarumą žr. Rowell, 1999, p. 87–121; Rowell, 2006, p. 32–53.

⁷ Šaltinyje minimas Kameneco seniūnas Petras Goštautas iš tikrųjų neegzistavo, o Goštautų giminės ryšiai su pranciškonais atsekami tik nuo XV a. antros pusės (Lietuvos metraštis, 1971, p. 23; Baronas, 2010, p. 31).

⁸ Pavyzdžiui, H. Ochmanskis nustatė, kad kai kurie vardai ir įvykiai buvo painiojami (Ochmański, 1967, p. 155–163).

1 pav. Vilniaus pranciškonų bažnyčia ir vienuolynas senuosiuose miesto planuose:

1. Vilniaus planas iš Georgo Brauno „Pasaulio miestų atlaso“, 1581 m., su pažymėta ansamblio vieta.
2. Tomo Makovskio Vilniaus miesto panoraminis vaizdas, 1600 m., su pažymėta ansamblio vieta.

Fig. 1. Vilnius Franciscan Church and Monastery in the old city plans:

1. View of Vilnius from Georg Braun's atlas *Civitates orbis terrarum*, 1581, with the location of the complex marked.
2. Panorama of the City of Vilnius, painted by Tomasz Makowski in 1600, with the location of the complex marked.

Nuo XVI a. datuojamų šaltinių informacijos apie pranciškonų bažnyčią ir vienuolyną jau gana gausu, vis dėlto ankstyviausi duomenys yra itin kuklūs. Galbūt tai nulėmė situaciją, kad objektai istoriografijoje aptarti gana neišsamiai, o jų ankstyvoji chronologija kelia ypač daug diskusijų. Vis dėlto, nors išimtinai tik pranciškonų bažnyčiai ir vienuolynui skirtų studijų nėra, šie pastatai minimi kituose darbuose, ypač nagrinėjančiuose įvairias viduramžių Vilniaus problemas ir katalikų kūrimesi mieste.

Vienuolyno ir bažnyčios chronologijos klausimus kėlė XX a. antroje pusėje istorines apybraižas rengę tyrėjai (Vaitkunskaitytė, 1961; Banikonienė, 1980; Dambrauskaitė, 1985; Firkovičius, 1990). Šiuos statinius ir jų ikonografiją savo darbuose aptarė V. Drėma (Drėma, 1991). Detaliai įvairūs šaltiniai (daugiausia jau datuojami nuo XVI a.) ir vėlesni įvairių autorių (pvz., K. Kantako, M. Morelowskio) pastebėjimai, kuriuose paminėtas šis kompleksas, pristatyti publikuotame V. Drėmos archyve (Drėma, 2008, p. 733–840). Kai kurios idėjos iškeltos autorių kolektyvo parengtoje Vilniaus architektūros istorijoje, pavyzdžiui, būtent čia yra hipotezė, kad 1421 m. konsekrutoji pranciškonų bažnyčia galėjo būti jau antroji, atstatyta po pirmosios sugriovimo (Vilniaus architektūra, 1985, p. 320–321).

Dėmesį į pastatus atkreipė ir XXI a. istorikai. Atskirai reikia paminėti D. Barono knygą (2010 m.) ir straipsnius (2003, 2005, 2006 m.), kuriuose nagrinėjama pranciškonų Vilniuje istorija. Ypač reikšmingi D. Barono teiginiai apie pranciškonų bažnyčios fundacijas (Baronas, 2010, p. 100–102). Nagrinėdamas pranciškonų kankinių kultą, D. Baronas savo knygoje ne kartą pateikia įvairių žinių, susijusių su bažnyčios ir vienuolyno raida, tiek ankstyvąja, tiek vėlyvąja (pvz., Baronas, 2010, p. 98–106, 181). Taip pat svarbūs istoriko Stepheno C. Rowello darbai, skirti pranciškonų Vilniuje istorijai (1999, 2006 m.). Pavyzdžiui, autorius remiasi archeologų susistemintais duomenimis ir nurodo, kad Ldk Gedimino laikais Šv. Mikalojaus bažnyčios dar nebuvo, o pranciškonai tikriausiai turėjo tik koplyčią savo prieglaudoje (Rowell, 2006, p. 34). Svarbi S. C. Rowello pastaba, kad ši vieta galėjo išlikti iki 1369 m. Daug dėmesio autorius skiria XV a. pranciškonų istorijai: jis atskleidžia Mažesniųjų brolių ordino klestėjimą ir parodo to priežastis šiuo laikotarpiu (Rowell, 1999; Rowell, 2006). Pranciškonų ordino veikla sulaukė ir daugiau dėmesio literatūroje. Dar vienas autorius, rašantis apie mažesniųjų brolių kūrimesi Vilniuje, yra M. A. Dettlaffas (2006; 2012), tiesa, jo straipsniuose detaliau nagrinėjama bažnyčios istorija ir jau vėlesnė, XV–XVI a., pranciškonų ordino veikla.

Daug dėmesio ankstyviausiai Vokiečių miesto istorijai, o kartu ir čia stovėjusiems pastatams skirta 2015 m. apgintoje vienos iš šio straipsnio autorių disertacijoje ir keliuose straipsniuose (Kaplūnaitė, 2011; 2013; Kaplūnaitė, 2015). Autorė nagrinėja katalikišką Vilniaus miesto dalį remdamasi visų pirma archeologiniais duomenimis, aptaria vietovės raidą nuo pirmųjų apgyvendinimo ženklų iki XVI a. pradžios, akcentuoja hipotezę, kad Ldk Jogailos privilegijoje 1387 m. paminėtus mažesniųjų brolių namus reikėtų laikyti pranciškonų vienuolyno užuomazga (Kaplūnaitė, 2015).

Vis dėlto, ypač trūkstam ankstyvųjų rašytinių šaltinių, susiklosčiusi situacija išryškino archeologinių tyrimų svarbą, nagrinėjant XIV a. vakarinės Vilniaus miesto dalies raidą. Kaip ir kitur Vilniuje, išskyrus keletą nuosekliau ištirtų objektų⁹, čia atlikti labai skirtingo pobūdžio archeologiniai tyrimai, todėl atskirų vietų ištirtumo mastai skiriasi. Kalbant konkrečiai apie pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno teritoriją (dab. Trakų g. 9 / Pranciškonų g. 1), čia vykdyti gana gausūs ir didelio masto archeologiniai darbai. Pirmieji tyrimai datuojami 1993 m., o naujausi vyko 2023 m. (žr. toliau). Kasinėjimų metu aptikta ne tik įvairių laikotarpių kultūrinio sluoksnio ir jo likučių, mūrų, struktūrų, bet ir didelis skaičius kapų. Visa ši medžiaga leidžia detaliau nagrinėti ankstyviausią teritorijos apgyvendinimą, jo pobūdį ir raidą.

Istorinis kontekstas

Lietuvoje pranciškonų pėdsakai atsekami bent nuo XIII a. vidurio, kai šie vienuoliai ruošė krikštui kunigaikštį Mindaugą (žr. Baronas, 2006, p. 16–17). Vis dėlto kol kas dar nėra patikimų duomenų, kur tas rengimas vyko

⁹ Tokių kaip Vilniaus Žemutinės pilies teritorija, LR Prezidentūros teritorija, sklypas Bokšto g. 6, Ašmenos–Mėsinių–Dynos gatvių ribojamas kvartalas.

ir kur buvo apsistoję pirmieji vienuoliai. Konkrečiai Vilniuje pirmųjų pranciškonų pėdsakų atrodo realu ieškoti nuo miesto kūrimosi pradžios – XIII a. paskutinių dešimtmečių. Šių vienuolių buvimą mieste liudija keletas ankstyvųjų rašytinių šaltinių: 1298 m. sutartis tarp Ldk Vytenio (1295–1316 m.) ir Rygos miestiečių, kurioje Vytenis miglotai pažada krikštytis¹⁰; 1323 m. rašyti Ldk Gedimino (1316–1341 m.) laiškai, kuriuose į miestą kviečiami vakariečiai, taip pat minimos jau stovinčios Vilniuje katalikų (vienuolių dominikonų ir pranciškonų) bažnyčios¹¹; 1324 m. lapkričio 3 d. popiežiaus legatų ataskaita apie misiją pas Ldk Gediminą, kurioje paminėti Vilniuje jau įsikūrę broliai pranciškonai, jų prieglauda (lot. *hospicium*) ir bažnyčia¹².

Pranciškonų įsikūrimas Vilniuje buvo dėsningas ir logiškai pagrįstas. Kvietimą čia atvykti daugiausia lėmė šio ordino vienuolių veikla: pranciškonai ne tik sudarė sąlygas Vilniuje kurtis katalikų bendruomenei, bet ir vykdė įvairialypę jos globą. Savo charakteringa veikla jie tapo vienu iš veiksmų, jungusių pagonišką Lietuvą su katalikiškuoju pasauliu. Tik, skirtingai nei keliais šimtmečiais anksčiau Skandinavijos šalyse, Vilniuje katalikiškas misijas valdovai kvietė ne siekdami, kad jos skleistų tikėjimą tarp vietinių pagonių, o kaip ganytojus atvykėlių katalikų bendruomenėms. Šiuo metu geriausiai pagrįsta atrodo versija, kad XIV a. pirmojo ketvirčio Vilniuje pirmoji katalikų bažnyčia stovėjo šalia didžiojo kunigaikščio rezidencijos, pietvakarinėje Gedimino kalno papėdėje (2 pav., 1) ir, atsižvelgiant į elgetaujančių vienuolių veiklos pobūdį, šalia jų kūrėsi katalikų gyvenvietė, stovėjo pranciškonų prieglauda, kurią nurodo popiežiaus pasiuntinių ataskaita (plačiau Kaplūnaitė, 2015).

XIV a. trečiame ketvirtyje prasidėjo politiniai, ekonominiai ir kiti pokyčiai, palietę katalikų bendruomenę Vilniuje. Būtent tuo metu susiklostė aplinkybės kurtis naujam katalikiškam priemiesčiui toliau nuo valdovo dvaro, vakarinėje dabartinio Vilniaus senamiesčio dalyje. Viena iš priežasčių galėjo būti minėta 1369 m. pranciškonų kankinystė – toks įvykis galėjo paskatinti katalikus keltis iš pietvakarinės Gedimino kalno papėdės į dabartinio senamiesčio teritoriją. Be to, įtakos galėjo turėti nuo 1377 m. didžiuoju kunigaikščiu tapus Ldk Jogailai prasidėję politiniai pokyčiai. Čia reikia dar kartą prisiminti vokiečių kilmės Hanulą ir jo glaudžius ryšius su Jogaila. Būtent su Livonijos vokiečiais siejamas ir besikuriantis „Vokiečių miestas“. Katalikų priemiesčio kūrimasis atspindi Ldk Jogailos laikais įvykusį finansinio pajėgumo šuolį – atsirado galimybė formuoti priemiestį jau iš karto visame kvartale aplink Šv. Mikalojaus bažnyčią (2 pav., 2). Čia ryškus staigus teritorijos apgyvendinimas, ne savaiminis, o organizuotas, valdovui leidus čia kurtis vokiečių pirkliams ir amatininkams. Buitinės keramikos paplitimas rodo, kad ankstyvuojų gyvavimo laikotarpiu „Vokiečių miestas“ galėjo užimti šiek tiek daugiau nei 6 ha teritoriją (Kaplūnaitė, 2015).

Naujas lūžinis etapas katalikų bendruomenės gyvenimo mieste istorijoje įvyko 1387 m., kai šalis oficialiai priėmė katalikišką krikštą, kurį lydėjo staigus katalikiškosios Vilniaus dalies augimas. Kartu su lotynų apeigų krikštu 1387 m. buvo funduotos dvi naujos bažnyčios ir vienuolynas: pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia ir vienuolynas ir pirmoji parapinė Šv. Jonų bažnyčia.

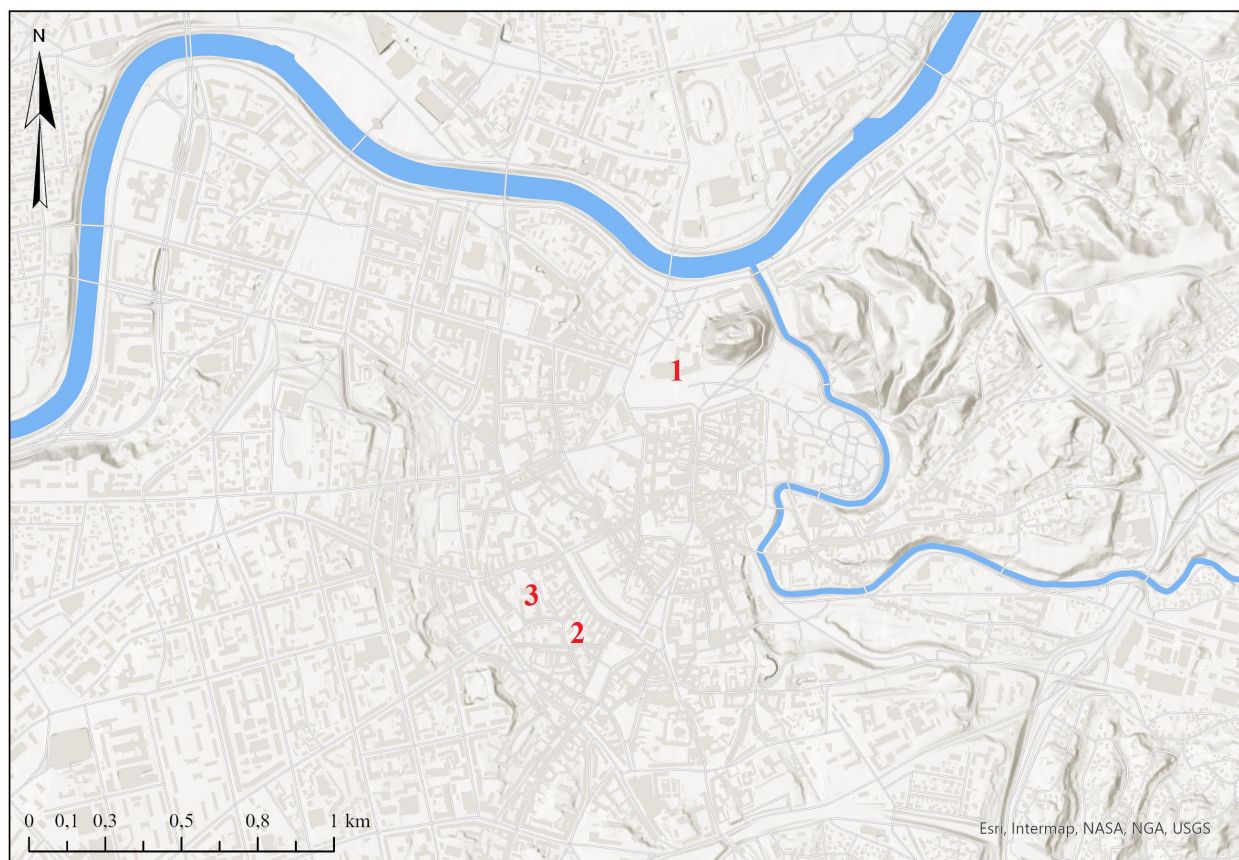
Pranciškonų bažnyčia ir vienuolynas stovi dabartiniame Vilniaus istoriniame 30 kvartale, ribojamame Trakų, Pranciškonų, Lydos ir Kėdainių gatvių (2 pav., 3). Bažnyčia orientuota rytų–vakarų kryptimi, pagrindinis fasadas vakaruose. Į pietus nuo bažnyčios išsidėstę vienuolyno pastatai, į šiaurę – kapinės. Komplexą iš trijų pusių supa reikšmingos gatvės: iš pietų Lydos gatvė (senojo Trakų kelio atkarpa), iš rytų Pranciškonų gatvė (šiaurės–pietų krypties kelio dalis), iš šiaurės Trakų gatvė (naujesnė Trakų krypties kelio atkarpa). Netoli išsidėstę vandens ištekliai: 100–180 m į rytus, šiaurės rytus buvo upeliai, apie 250 m atstumu į vakarus – Vingrių šaltiniai. Taigi vieta patogi ir kasdieniam gyvenimui, ir prekybai bei ūkinei veiklai.

Dabartinės Trakų ir Pranciškonų gatvės sankryžoje, Trakų g. 11, aptiktas XV a. pirmu ketvirčiu datuojamas neintensyvus 20–50 cm storio kultūrinis sluoksnis (Vainilaitis, 1994). Arčiau pranciškonų vienuolyno pastatų, Trakų g. 7/8 (Daminaitis, 1995) ir Trakų g. 9 (Katalynas, 1992), ankstyvas kultūrinis sluoksnis nefiksuotas, tačiau

¹⁰ Deja, pats sutarties tekstas neišlikęs, apie jį žinoma tik iš 1298 m. kovo 30 d. rygiečių skundo dėl Vokiečių ordino nusi Kaltimų (tekstą žr. Gedimino laiškai, 2003, p. 14–15).

¹¹ Gedimino laiškai, 2003, p. 47.

¹² Gedimino laiškai, 2003, p. 183–185.

2 pav. Vilniaus planas (sudarė I. Kaplūnaitė):

1. Pietvakarinė Gedimino kalno papėdė. 2. Šv. Mikalojaus bažnyčia. 3. Pranciškonų bažnyčia ir vienuolynas.

Fig. 2. Plan of Vilnius (drawing by I. Kaplūnaitė):

1. The South-Western foot of Gediminas Hill. 2. St. Nicholas Church. 3. Franciscan Church and Monastery.

vėlesniuose sluoksniuose gausu XIV ir XV a. sandūros keramikos. Atliekant tyrimus pačioje Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios ir pranciškonų vienuolyno teritorijoje fiksuotas tik fragmentiškai išlikęs apie 20 cm storio XIV a. antros pusės sluoksnis (Vaitkevičius, 1987). Aptikta nuo XV a. pirmo ketvirčio datuojamų kapų su to laikotarpio monetomis ir švininėmis audeklų plombomis (Vaicekuskas, 1997). Išlikę ir XV a. datuojamų mūrų (Žukovskis, 2011). Kiek labiau į vakarus nuo vienuolyno, dabartinėje Trakų g. 3, išlikęs XV a. sluoksnis ir iš akmenų grįstas kelias (Vaitkevičius, 1984). Taigi šio kvartalo apgyvendinimas atspindi plėtrą iš karto po 1387 m. Jo apgyvendinimas pirmiausia sietinas su pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno Smėlynėje statyba.

Su vienuolyno statyba sietume ir teritorijos į šiaurę nuo jo, ribojamos dabartinių Trakų, Vilniaus, Klaipėdos ir Pylimo gatvių, apgyvendinimą. Čia labai ryški XIV ir XV a. sandūros keramikos paplitimo taškų koncentracija, pirmiausia sklype dabartinėje Trakų g. 2: čia ne tik gausūs aptariamojo laikotarpio šukių fragmentai, bet aptiktas ir išlikęs kultūrinis sluoksnis, ūkinių duobių, be to, rasta buvusio medinio užstatymo fragmentų (Girlevičius, 2003; 2004; 2005).

Istoriografijoje diskutuojama apie tai, kad ankstyviausias pranciškonų vienuolynas ir bažnyčia galėjo būti mediniai, tačiau geriau pagrįsta nuomonė, kad pastatai nuo pat pradžių statyti mūriniai (žr. Vaitkunskaite, 1961, p. 22). Tiesa, 1387 m. privilegijoje minėtieji pranciškonų namai tikrai galėjo būti mediniai, tačiau jie laikytini tik vienuolyno užuomazgomis. Be to, esant mūrinei Šv. Mikalojaus bažnyčiai, vargu ar krikšto proga būtų statomas medinis vienuolynas ir bažnyčia. Kaip pažymi D. Baronas, XV a. pradžioje lenkų skunde prieš kryžiuočius kalbama apie puošnią ir brangiai kainavusią pranciškonų bažnyčią (Baronas, 2010, p. 101). Susisteminę anksčiau

išdėstytas žinias pritartume hipotezei, kad šie pastatai iš karto po oficialaus krikšto 1387 m. buvo statomi mūriniai. Kaip matysime toliau, svarumo šiai hipotezei suteikia ir naujausių archeologinių tyrimų duomenys.

Kadangi pranciškonų bažnyčia ir vienuolynas ne kartą nukentėjo per puolimus ir nuo gaisrų, pastatų vaizdas turėjo ne kartą keistis. Tikėtina, kad pradiniam statybos etape, iki XIV a. pabaigos–XV a. pradžios gaisrų, vienuolynas buvo nedidelis, turintis ankstyvosios gotikos bruožų (Vaitkunskaitytė, 1961, p. 22). Su šiuo etapu sietinas apvalus bokštelis ir profiliuotų plytų bažnyčios portalas (Vaitkunskaitytė, 1961, p. 22). Pasak XVIII a. pranciškonų ordino vyresniojo A. Gžybovskio (Grzybowski), pirmoji bažnyčia buvo statyta „*senoviška maniera, kaip paprastai vadinamos kryžiuočių bažnyčios. Iš medžiagos labai stiprios iš tokių pat plytų, kokias matome varpinėje*“ (cituota iš Dambrauskaitytė, 1985, p. 4–5). Atstatant, rekonstruojant bažnyčią ir vienuolyną pastatai keitėsi, tačiau dar ir dabar yra gerai išlikęs bažnyčios gotiškas planas bei portalas; vienuolynas labiau pasikeitęs, tačiau jame taip pat matoma gotikos ir baroko pėdsakų (Vilniaus architektūra, 1985, p. 321–323).

Vakarų Europoje elgetaujančių vienuolių vienuolynų kompleksai buvo ne tik dvasiniai, bet ir kultūriniai centrai (Röhrkasten, 2004, p. 513). Jie sudarė atskirą bendruomenę, kuri pati išsilaikė, turėjo savo daržus, sodus. Vilniuje durpingi daržams tinkami žemės plotai plytėjo vos už kelių dešimčių metrų į vakarus nuo pranciškonų vienuolyno, jiems priklausančioje teritorijoje. Prie miestų sienų įsikūrę vienuolynai dažnai sietini ir su gynyba (Röhrkasten, 2004, p. 513–514). Tai rodo ir Vilniaus pavyzdys. Spėjama, kad vienuolynas mūrine tvora buvo apjuostas nuo pat statybos pradžios (Vaitkunskaitytė, 1961, p. 12). Taip pat žinoma, kad 1390 m. kryžiuočiai puldinėjo Vilnių būtent iš pranciškonų bažnyčios; čia jie buvo apsistoję ir 1394 m. Spėjamos mūrinės sienos aplink vienuolyną fragmentų rasta atliekant archeologinius tyrimus (Banikonienė, 1966, p. 43–46).

Ankstyviausi Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios statybos etapai greičiausiai datuojami jau XIV a. pabaiga. Tačiau reikia pabrėžti, kad mūrinės bažnyčios statyba visoje Europoje buvo ilgai trunkantis procesas, kuris priklausė nuo medžiagų paruošimo laiko, darbo jėgos, finansinių aplinkybių, netgi politinės situacijos (taika ar karas). Bažnyčios buvo statomos nuo kelių ar keliolikos iki kelių šimtų metų¹³. Statybos darbai dažnai vyko su pertraukomis, darbas, įskaitant pasiruošimą, net ir esant idealioms sąlygoms turėjo trukti bent kelerius metus. Pavyzdžiui, jau vėliau, XVII a., statyta Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia pradėta 1666 m. (paruošiamieji darbai), pagrindiniai statybos darbai baigti 1675 m., o apdailos darbai vyko dar iki 1687 m. (Samalavičius, 2013, p. 175).

Pranciškonų bažnyčia per savo ilgą istoriją matė daug negandų, perstatymų, paskirties pokyčių. Bažnyčia ir vienuolynas degė tris kartus: 1533 m., 1737 m. ir 1748 m. (Drėma, 1991, p. 265). 1533 m. įgriuvo bažnyčios presbiterinės dalies skliautai, XVI a. ties jos rytiniu galu buvo pastatyta gotikinė varpinė (nugriauta 1872 m.), 1655 m. į Vilnių įsiveržusi Maskvos kariuomenė išžudė bažnyčioje besislėpusius miestelėnus, o pačią bažnyčia nusiaubė ir padegė, tačiau 1661 m. iš Vilniaus pasitraukus Maskvos kariuomenei bažnyčia buvo atstatyta. Pagal 1675 m. inventorių bažnyčia buvo mūrinė, naujai nutinkuota, su trimis skliautuotomis koplyčiomis. 1702 m. Vilnių užėmus švedams bažnyčia vėl buvo apiplėšta¹⁴. 1737 m. bažnyčia ir vienuolynas vėl degė, vienuoliams sunkiai sekėsi susitvarkyti su šio gaisro padariniais. Apie sunkumus rašoma: „*Vis dėlto dar ir 1740 m. bažnyčios kapinės buvo užverstos nuo gaisro likusiomis griuvenomis. Vienuolynas neturėjo pakankamai pajamų samdyti vežėjų statybiniam laužui išvežti, todėl buvo paklaudyta gvardijono Gžybovskio patarimo – išlyginus griuvenų krūvas pakelti kapinių žemės lygį ir pačios bažnyčios grindinį.*“¹⁵ 1748 m. kilo dar vienas gaisras. Dėl šių priežasčių XVIII a. antrojoje pusėje bažnyčią vėl teko rekonstruoti. Tuo metu pastatas įgavo vėlyvojo baroko formas, išlikusias iki šių dienų, be to, išliko senasis gotikinis bažnyčios planas. Neilgai trukus, jau 1812 m. į

¹³ Pavyzdžiui, vėlyvosios gotikos Saint-Maclou bažnyčia Prancūzijoje buvo statoma beveik 90 metų (apie 1432–1521 m.), nors darbai vyko be didesnių pertraukų (Neagley, 1998, p. 21). Ankstyvesnė ir paprastesnė formų pranciškonų bažnyčia Tulūzoje buvo statoma apie 40 metų, tarp 1265–1305 m., dominikonų bažnyčia ten pat statyta 1275–1292 m. (The British Brick..., 2009, p. 8).

¹⁴ Čaplinskas, 1998, p. 254–256.

¹⁵ Baronas, 2010, p. 181.

Vilnių įsiveržus Napoleono kariuomenei, bažnyčia vėl buvo apiplėšta ir paversta grūdų sandėliu. Po šios konversijos, karui pasibaigus, bažnyčią vėl teko remontuoti. Tačiau pranciškonams trūko lėšų dar vienam remontui ir rekonstrukcijai, todėl, norint surinkti lėšų, teko parduoti dalį jiems priklausiusių sklypų ir pastatų, o tai lėmė, kad buvo sumažintas bažnyčios šventorius ir kapinių teritorija. Tolesnė šios bažnyčios istorija ne ką sėkmingesnė, nes po 1863 m. sukilimo bažnyčia buvo uždaryta ir caro administracijos paversta valstybinio archyvo saugykla. Šis archyvas veikė iki pat XX a. ketvirto dešimtmečio, kai bažnyčia ir vienuolynas buvo grąžinti pranciškonams. 1938 m. bažnyčia atšventinama, tačiau pasibaigus Antrajam pasauliniam karui vėl paverčiama archyvu, ši įstaiga joje išbuvo iki pat sovietmečio pabaigos¹⁶.

Taigi, žvelgiant į daugiau kaip 600 metų besitęsiančią tiriamos vietos istorinę raidą, yra aišku, kad ši vieta ir čia buvę pastatai patyrė nemažai įvairių pokyčių, kurių ženklų matyti tiek išlikusiuose pastatuose, tiek aptinkama įvairaus pobūdžio tyrimų metu.

Dar vienas svarbus klausimas, kurį jau prabėgomis aptarėme, tai pranciškonų vienuolyno etninė sudėtis. Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia ir vienuolynas priklausė pranciškonams. Suprantama, kad iš karto po krikšto lietuvių kilmės vienuolių negalėjo būti arba jų buvo itin nedaug. Į tai reikia atkreipti dėmesį kalbant apie pirmuosius pranciškonų vienuolyno gyventojus. Krikštą Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė priėmė per Lenkiją, iš čia ir turėjo atvykti naujojo vienuolyno gyventojai. Vietos pavadinimas „*in Arena*“ taip pat sieja ją su Lenkijos pranciškonais¹⁷. Iš Lenkijos (Gniezno) atvyko pirmasis Vilniaus vyskupas Andriejus Vasilas, paskirtas 1388 m. kovo 12 d. (plačiau žr. Ochmański, 1972, p. 10). Esant tokiai situacijai, istoriografijoje kartais pastebimas bandymas sureikšminti lenkų vaidmenį (pvz., Łowmiańska, 1929, p. 84). Tačiau, kaip minėjome, pranciškonų vienuolyno vietoje jau anksčiau galėjo būti mažesniųjų brolių namai, sietini pirmiausia su Livonijos vokiečiais. 1392 m. ir pati Šv. Mikalojaus bažnyčia perėjo pranciškonų vienuolyno žinion. Taigi reikia nepamiršti apie vokišką elementą. Be to, Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios pavadinimas sieja ją ir su Rusios vienuoliais¹⁸. Be abejo, ilgainiui turėjo didėti ir lietuvių kilmės pranciškonų skaičius.

Atsižvelgdami į visas šias aplinkybes manytume, kad pranciškonų vienuolyną reikia laikyti daugiataučiu vienuolynu, siejamu bendro katalikų tikėjimo ir priklausomybės vienam ordinui. Vienuolyno Vilniuje atsiradimas simbolizuoja stabilumą ir pastovumą, žymi institucijų kūrimo christianizacijos etapą.

Archeologiniai tyrimai pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje

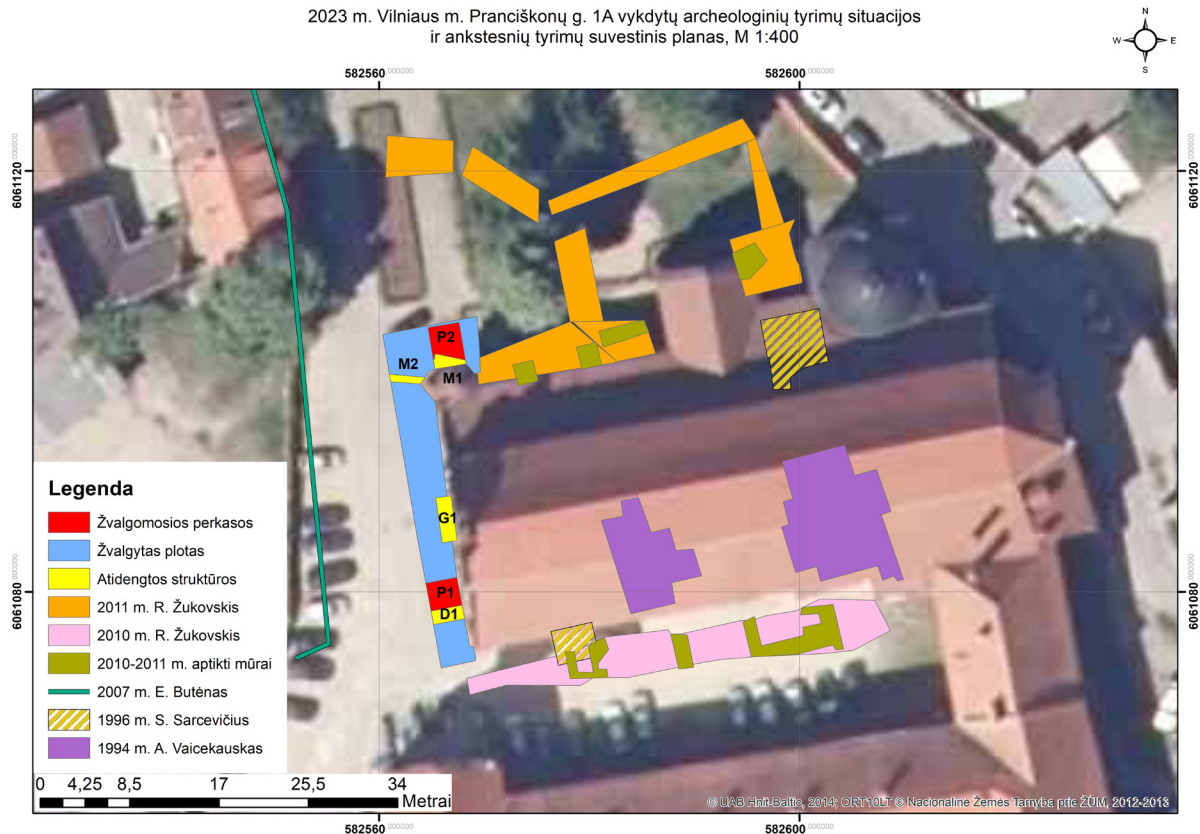
Archeologiniai tyrimai šioje teritorijoje vykdyti ne vienerius metus, tirtas didelis skaičius kapų ir suardytų palaidojimų, iš kapinių, veikusių šalia pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno, tarp komplekso pastatų ir dabartinės Trakų gatvės (3 pav.). Pirmieji archeologiniai tyrimai šioje teritorijoje atlikti 1993 m. (vadovas Virginijus Raškauskas), tais metais ištirti 29 kapai, deja, darbų ataskaita liko neparengta (tyrimų lauko fiksacija saugoma Andriaus Vaicekausko asmeniniame archyve, antropologinė medžiaga saugoma Vilniaus universiteto Medicinos fakultete). 1994 m. rasti 6 kapai ir suardyti palaikai, priklausę 107 asmenims (Vaicekauskas, 1994a), tais pačiais metais pratęsus tyrimus aptikta dar 13 kapų, kelios kriptos (Vaicekauskas, 1994b), 1996 m. aptiktas 1 kapas (Sarcevičius, 1996), 1997 m. rasti 27 kapai (Vaicekauskas, 1998), 2010 m. tirti 8 kapai ir dar ne mažiau kaip 391 asmens suardyti palaikai (Žukovskis, 2011), pratęsus tyrimus 2011 m. rasta dar 70 kapų ir ne mažiau kaip 873 asmenų suardyti palaikai (Žukovskis, 2012).

Archeologinių darbų metu nustatyta, kad mirusieji buvo laidoti bažnyčios viduje ir jos šventoriuje. Kapai datuojami nuo XV a. pradžios (XIV a. pab.?) iki XVII a. vidurio (Vaicekauskas, 1998, p. 20). Tiesa, istoriografijoje yra iškelta hipotezė, kad kapinės čia galėjo veikti dar XIV a. viduryje ar net pirmoje pusėje (Girlevičius,

¹⁶ Čaplinkas, 1998, p. 256–266.

¹⁷ Krokuvoje buvo bažnyčia „*Sancta Maria in Arena*“ (Lietuvos metraštis, 1971, p. 228).

¹⁸ Pasak D. Barono, šis titulas buvo populiarus tarp Rusijoje esančių pranciškonų vienuolynų, be to, Rusios (ir Lenkijos) pranciškoniai žinomi jau 1369 m. kankinystės kontekste (Baronas, 2010, p. 89 ir p. 98–99).

3 pav. Archeologiniai tyrimai pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje. Sudarė V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

Fig. 3. Archaeological investigations in the surroundings of the Franciscan Church and Monastery. Drawing by V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

2008, p. 51). Hipotezės atsiradimą lėmė archeologinių tyrimų metu šioje vietoje aptikti krikščioniški kapai, kurie ankstyvesniam laikotarpiui priskiriami remiantis nepatvirtintu XIV a. pabaigos koplyčios, kuri apardo šiuos kapus, datavimu (Girlevičius, 2008, p. 51). Tačiau datuoti leidžiančios medžiagos kapuose nebuvo, radiokarbono datavimas neatliktas. Be to, minėtieji kapai perkasa (suardo) XIV a. antros pusės kultūrinį sluoksnį (Vaitkevičius, 1987), taigi jie negali būti datuoti ankstesniu laikotarpiu. Tyrimų metu gausiai aptikta įvairių mūrų liekanų, tarp kurių yra ir sietinų su tikėtiniu pirmuoju bažnyčios statybos etapu nuo XIV a. pabaigos (Žukovskis, 2012, p. 40). Taigi tirti kapai, mūrų fragmentai, kultūriniai sluoksniai ir radiniai nepalaiko teorijos apie kapinių atsiradimą šioje vietoje dar iki krikšto.

1997 m. archeologijos tyrimų vadovo Andriaus Vaicekausko nuomone, pagrįsta aptiktais radiniais, mone-tomis, stratigrafija, ankstyviausias palaidojimų horizontas pranciškonų bažnyčios aplinkoje datuojamas XV a. I–II ketvirčiu (XIV a. pab.), vėlyviausias – XVII a. I–II ketvirčiu (Vaicekaskas, 1998, p. 20). Be to, rūsyje tirta krypta, kurioje aptiktas spėjamas vyskupo kapas, datuojamas dar net XVIII a. pabaiga–XIX a. pradžia.

Archeologinių tyrimų metu tirtuose kapuose laidoti ir vyrai, ir moterys, ir vaikai, taigi ne tik vienuoliai, bet ir miestiečiai. Be to, galėjo skirtis socialinis mirusiųjų statusas. Čia laidoti tiek dvasininkai (vienuoliai), tiek eiliniai miestiečiai katalikai. Remiantis kapų analize ir aptiktomis įkapėmis, kai kurie mirusieji galėjo būti gana aukštos socialinės padėties (bajorai?). Pavyzdžiui, aptikta tiek kapų be jokių radinių, tiek turtingų palaidojimų (tiesa, reikia prisiminti, kad krikščionybei būdingas kuklus laidojimas, be gausių įkapių). Štai kape Nr. 60 (1997 m. tyrimai) rasta piniginė (tretininko kapšelis), kovinio peilio makščių dalys, odiniai ilgaauliai batai, galastuvai, peiliukas.

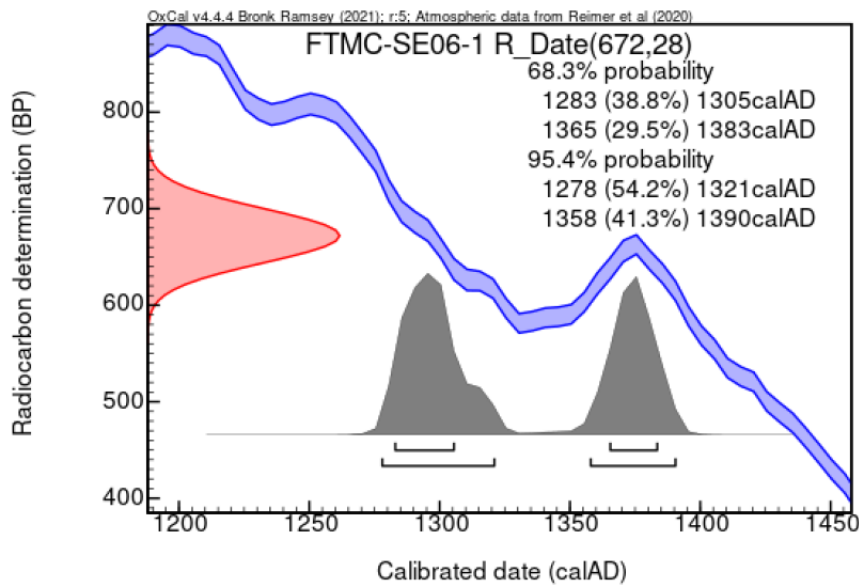
4 pav. 1 perkasa, ūkinė duobė. Nuotrauka iš vakarinės pusės ir perkastos pietinis pjūvis su pažymėta duobės vieta. Brėžinio autorius Tomas Dičius, nuotraukos autorė V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

Fig. 4. Trench 1, cesspit. Photo from the West. The Southern wall of the trench with the location of the pit being marked. Drawing by Tomas Dičius, photo by V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

Tirtuose kapuose ryški krikščioniška laidosenos tradicija: mirusieji nedeginti, orientuoti daugiausia tradicine rytų–vakarų kryptimi (su paklaidomis, taip pat yra kitokios erdvinės orientacijos), laidoti aukštiekninkai, įkapių mažai (dažniausiai tai aprangos detalės, papuošalai, taip pat pasitaiko peiliukų, monetų – pvz. Vaicekauskas, 1998; Žukovskis, 2011; 2012), laidota keliais horizontalais (vienas virš kito), rasta kapų kriptose. Tyrimų metu taip pat aptikta buvusių karstų liekanų – medžio fragmentų, vinių, puošybos detalių. Chronologinius pokyčius laidosenoje atsekti itin sudėtinga, nes ankstyvieji kapai stipriai suardyti vėlesniųjų (laidota kelis šimtmečius).

Naujausi darbai šalia bažnyčios atlikti 2023 m. vasarą. Tuo metu teritorijoje vykdyti žvalgomieji archeologiniai tyrimai ir archeologiniai žvalgymai (vadovavo viena iš šio straipsnio autorių V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė). Šie darbai susiję su teritorijos atkūrimo ir tvarkybos darbais (tvarkybos projekto tikslas – atkurti buvusį bažnyčios kiemo vaizdą). Iš viso ištirtos dvi perkastos (bendro 24 m² ploto) ir žvalgytas 130 m² dydžio plotas (3 pav.). Tirti iki 3,4 m storio kultūriniai sluoksniai, kuriuose aptikta nuo XV a. datuojamų radinių, rasti 46 kapai. Archeologinių žvalgymų metu iki 1 m gylio fiksuoti tik supiltiniai archeologinės vertės neturintys sluoksniai su pavieniais XVII–XX a. radiniais.

Pirmoji perkasa tirta šalia vakarinio bažnyčios fasado, netoli pagrindinio įėjimo. Ji buvo 4 m ilgio ir 3 m pločio, 12 m² ploto. Išskirtinis radinys šioje perkasoje – tai ūkinė duobė, sietina su čia galėjusiu stovėti mediniu statiniu (4 pav.). Duobės viršus buvo 3 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus, jos dydis 2,3 x 1 m, storis 30 cm. Šios duobės užpildą sudarė juoda žemė su smėlio ir molio intarpais, degėsiais ir sunykusia mediena. Preparuojant struktūrą, rasta angliukų, perdegusių gyvūnų kaulų fragmentų bei molio tinko fragmentų. Duobės užpildo mėginys buvo paimtas archeobotaniniams tyrimams, kuriuos atliko dr. Karolis Minkevičius (visa tyrimo ataskaita pateikta Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 256–263). Atlikus grunto tyrimus, rastos 853 degusios augalų makroliekanos, nedidelis kiekis smulkių degusių gyvūnų osteologinės medžiagos fragmentų ir keletas pavienių žuvų žvynų. Nustatyta, kad didžioji dalis augalų priklausė kultivuojamoms rūšims, tokioms kaip sėjamoji aviža, grikių, paprastasis miežis, tikroji sora, sėjamas rugys ir belukštės kviečių rūšies augalas. Gausiausia laukinių augalų grupę sudarė piktžolių ir ruderalinių augalų liekanos, tokios kaip dirvinė raugė, baltoji balanda, vijoklinis pelėvirkštis, paprastasis lipikas, trumpamakštis rūgtis ir nenustatytos rūšies šėryčių genties augalas (Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 256–263).

5 pav. Anglies mėginio iš ūkinės duobės AMS ^{14}C datavimas.

Fig. 5. AMS ^{14}C dating of the charcoal sample from the pit.

Svarbu tai, kad šioje grupėje radinių gausa ryškiai išsiskiria dirvinės raugės sėklos. Tai tipiška žeminių javų piktžolė, dažnai auganti su žeminiiais javais. Dėl mažo dydžio šių piktžolių sėklos, kaip ir kitos smulkios atliekos, yra lengvai pašalinamos derliaus pirminio apdorojimo (pvz., sijojimo ir vėtymo) metu. Mėginyje rastos dirvinės raugės sėklos kartu su kitų smulkių augalų liekanų gausa patvirtina hipotezę, jog šiuo atveju į archeologinį kontekstą pateko neseniai nuimtas, neapdorotas ir vartojimui ar ilgalaikiam sandėliavimui dar neparuoštas žeminių rugių derlius (Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 260).

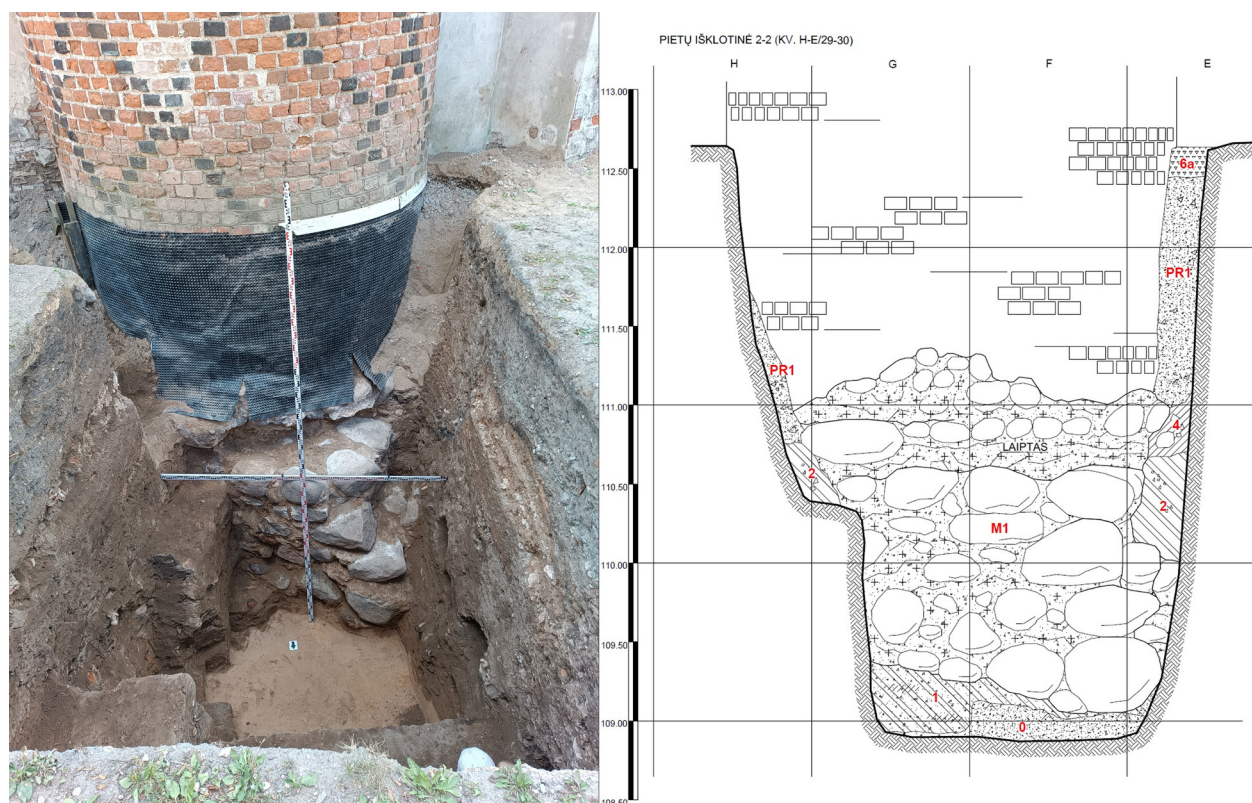
Kartu su augalų liekanomis duobėje rasta gyvūnų kaulų, taip pat degusių. Jų zooarcheologinius tyrimus atliko dr. Elina Ananyevskaya (visa tyrimo ataskaita pateikta Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 264–267). Tyrimų metu identifikuotas 1 galvijo šonkaulio fragmentas su pjovimo, kirtimo žymėmis, 1 paukščio (vištos?) šlaunikaulis, 2 nenustatyto gyvūno padikaulių fragmentai, 1 vidutinio dydžio žinduolio mentikaulio fragmentas ir 4 nenustatytų gyvūnų kaulų fragmentai.

Iš duobės buvo paimti keli anglies mėginiai radiokarbono datavimui (AMS ^{14}C , mėginio Nr. FTMC-SE06-1)¹⁹. Gauta data: 672 ± 28 BP, kalibruota data 1278–1390 m. (95,4 % tikimybė) (5 pav.). Tyrimas rodo, kad aptiktas objektas gali būti datuojamas XIV a., tačiau čia susiduriame su radiokarbono metodo problema – vadinamuoju vieno amžiaus trukmės kalibravimo kreivės suplokštėjimu (plačiau žr. Kuncevičius ir kt., 2015, p. 52). Viduramžiais šis suplokštėjimas apima visą XIV a. (nuo 1295 iki 1400 m.). Taip gautas rezultatas vienodu patikimumu rodo ir XIV a. pirmą pusę, ir jo antrą pusę. Todėl mūsų atveju tegalima konstatuoti, kad struktūra (ūkinis pastatas?) tikrai stovėjo jau XIV a.

Duomenis papildė kiti pirmoje perkasoje aptikti radiniai. Visų pirma, tai žmonių palaikai. Aukščiau tirtos ūkinės duobės, nuo 1,38 m (Habs 111,27 m) gylio atidengti ir ištirti 27 žmonių kapai. Rasta įvairaus amžiaus ir lyties mirusiųjų. Visi laidoti aukštiekninkai, daugiausia galva į vakarus, mediniuose karstuose. Aptikta pavienių radinių – keramikos, papuošalų, religinės atributikos (rožančių, medaliukų), XVI–XVII a. monetų. 20–29 m. moters kape Nr. 29 rasta austa juosta. Pagal radinius nustatyta, kad tirtroje vietoje buvo laidojama bent XVI–XVII a. Neatmesta prielaida, kad apatinis kapų horizontas galėjo susiformuoti ir anksčiau, tačiau apatiniuose kapuose (Nr. 42–44, 46) radinių neaptikta²⁰, radiokarbono datavimas nedarytas. Vis dėlto perkasoje aukščiau buvusiuose sluoksniuose pasitaikė ankstesnės, XV a. keramikos fragmentų.

¹⁹ Tyrimas vykdytas Fizinių ir technologijos mokslų centre, Vilniaus radiokarbono laboratorijoje, ataskaitą žr. Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 269.

²⁰ Kapo Nr. 44 užpilde rastas puodo šonelio fragmentas (R.S. Nr. 127), jis nedatuotas.

6 pav. 2 perkasa, pamato fragmentas. Nuotrauka iš šiaurinės pusės ir brėžinys. Brėžinio autorius T. Dičius, nuotraukos autorė V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

Fig. 6. Trench 2, fragment of the foundation. Photo from the North side and a drawing. Drawing by T. Dičius, photo by V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

Antroji perkasa 2023 m. buvo tirta šiaurės vakariniame bažnyčios kampe, šalia gotikinio laiptų bokštelio. Ji buvo 4 m ilgio ir 3 m pločio, bendro 12 m² ploto. Šioje perkasoje taip pat aptikti keli išskirtiniai objektai. Pasiėkusi 2 m gylį nuo dabartinio žemės paviršiaus, po minėtoju laiptų bokštelio, rasta kampinė pamato dalis (6 pav.). Tyrimų metu atidengtas šio pamato fragmentas, kurio ilgis buvo 3 m, plotis apie 1,4 m, aukštis 1,5 m (pamato apačia pasiekta). Mūryta buvo iš stambių netašytų akmenų (iki 50–60 cm skersmens), o tarpai tarp jų dar buvo pripildyti raudonų plytelių. Kaip rišamoji medžiaga naudotas balkšvas, trapus kalkinis skiedinys su rupaus smėlio užpildu, angliukais. Atlikus šio mūro architektūrinius tyrimus (autoriai V. Veževičienė ir Andrius Naraškevičius, ataskaitą žr. Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 233–255), pamatas buvo datuojamas XIV a. pabaiga–XV a. pradžia. Dėl fragmentiško pamato atidengimo ir duomenų trūkumo buvo iškeltos dvi prielaidos dėl konkretnių jo funkcinių ryšių.

Pirma prielaida, kad atsižvelgiant į tiesiogines fizines sąsajas su šiaurės vakariniu bokštu, po kuriuo atidengta akmenų pamato kampinė dalis, šis mūras galėjo būti bokšto pamato dalis, sietina su pirminiu bažnyčios ir jos šiaurės vakarinio bokšto statybos laikotarpiu, datuojamu XIV a. pabaiga–XV a. pradžia. Antra prielaida, kad mūras galėtų būti siejamas su dar iki bažnyčios statybos teritorijoje buvusiu nenustatytos paskirties užstatymu, kurio dalis buvo panaudota bažnyčios bokšto pamatui. Taigi aptiktas mūras galėjo būti arba pirmos bažnyčios pamato dalis, arba tuo pačiu metu stovėjusio kažkokio kito mūrinio pastato dalis. Čia dar reikia paminėti, kad 2011 m. bažnyčios šiaurinėje dalyje atliktų archeologinių tyrimų metu taip pat buvo rastas panašaus pobūdžio akmenų pamatas (Žukovskis, 2012). Centrinėje perkastos Nr. 5 dalyje, 1,7–1,85 m gylyje atidengtas R–V kryptimi orientuotas mūras, lygiagretus šiaurinei bažnyčios sienai, 1,2 m pločio, mūrytas iš lauko akmenų, rištas kalkių skiediniu.

7 pav. 2 perkasa, kapai. Brėžinio autoriai T. Dičius ir Larisa Mikhaylik.
Fig. 7. Trench 2, graves. Drawing by T. Dičius and Larisa Mikhaylik.

Mūro aukštis 95 cm. Jo apačia pasiekta 2,4 m gylyje (Habs 106,90 m). Šis gotikinis mūras yra tarsi bažnyčios sienos tarp Šv. Ivono ir Šv. Lauryno koplyčių tęsinys, perkirstas XV a. pristatytos Šv. Lauryno koplyčios (Žukovskis, 2012). Taigi mūro datavimas ir pobūdis panašus į tirtą 2023 m.

Jau ankstesnėje istoriografijoje buvo iškelta versija, kad 1421 m. konsekruota pranciškonų bažnyčia buvo ne pirmoji, o pirma buvo statyta anksčiau, iš karto po krikšto. Be to, kaip matysime toliau, rastas mūras nesuardo kapų, tvarkingai laidota šalia jo. Visu tuo remiantis labiau tikėtina atrodo pirmoji hipotezė, siejanti pamatą su ankstyviausiu bažnyčios statybos laikotarpiu, t. y. XIV a. pabaiga. Taigi daugėja duomenų, leidžiančių tvirtiau vertinti hipotezę, kad bažnyčios statybos procesas prasidėjo iš karto po krikšto ir nuo pat pradžių statyta mūrinė bažnyčia.

Panašiam gylyje kaip rastasis pamatas, 2 m nuo esamo žemės paviršiaus, antroje perkasoje 2023 m. buvo rasta kapų (7 pav.). Laidota net 5 horizontais, iš kurių viršutinis buvo 2 m gylyje, o apatinis 3,62 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus. Iš viso rasta 19 kapų, kurie priklausė abiejų lyčių, įvairaus amžiaus (tarp jų ir mažų vaikų) mirusiesiems. Mirusieji laidoti aukštiekninkai, galva į vakarus, pastebimi nedideli nuokrypiai į šiaurės vakarus ir pietvakarius (tokie nuokrypiai dažnai atsirasdavo dėl kiek skirtingos saulės padėties skirtingais metų laikais, taip pat įtakos galėjo turėti bažnyčios kryptis²¹). Didžioji dalis mirusiųjų laidoti mediniuose karstuose (kai kurie kontūrai buvo ryškesni, kiti ne taip aiškiai išsiskyrė). Įkapės tik kelios – smeigtukas, audinio skiautė su virvele, rūbų kabliukas, žiedas.

Buvo atliktas dviejų apatiniuose horizontuose buvusių kapų radiokarbono datavimas (AMS ¹⁴C)²²: kapų Nr. 36 ir Nr. 37 (žr. Indrulėnaitė-Šimanauskienė, 2024, p. 270). Šie kapai buvo beveik tiksliai vienas virš kito, atskirti 25–30 cm storio smėlio tarpsluoksniu. Kape Nr. 36 palaidota 30–39 metų moteris (mėginio Nr. FTMC-DT19-20). Gauta data 345 ± 28 BP, kalibruota data 1470–1637 m. (95,4 % tikimybė) (8.1 pav.). Giliau buvo kapas Nr. 37 (mėginio Nr. FTMC-DT19-18), kuriame palaidota per 40 metų moteris (?). Palaikai datuoti 621 ± 29 BP, kalibruota data 1297–1400 m. (95,4 % tikimybė) (8.2 pav.). Ant kape Nr. 37 palaidotos moters kairės rankos piršto rastas sidabrinis signetinis žiedas (9 pav.). Žiedo skydelio forma primena žmogaus akį, dekoruota geometriniu motyvu – sraiginėmis įvijomis (S formos motyvus skiria juostelė), šonuose yra rombinės ataugėlės, kuriose išraižytas „X“. Eugenijaus Svetiko teigimu, tokių žiedų Lietuvoje dar rasti du: vienas Senujų Trakų piliavietėje ir vienas Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje²³ (Svetikas 2009, p. 364). E. Svetikas tokius žiedus datuoja laikotarpiu po 1387 m. krikšto. Atsižvelgus į tokio tipo žiedų radavietes kyla prielaida juos visų pirma sieti su katalikais, gal net būtent su pranciškonais. Senieji Trakai XIV a. buvo valdovo dvaras²⁴, kuriame galėjo būti ir katalikiškas elementas. Tas pats pasakytina ir apie pilies teritoriją – kad čia buvo pranciškonų net neabejojama. Senuosiuose Trakuose aptiktas žiedas datuojamas XIV a., o Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje toks žiedas rastas XV a. sluoksnyje (Valatkevičienė, 2005, p. 42). Taigi tokio tipo papuošalai nešioti dar ir XV a.

Susiaurinti tirtų kapų chronologijos neleidžia ir radiokarbono metodo specifika, nes kapo Nr. 37 datavimas patenka į jau minėtą kalibravimo kreivės suplokštėjimo periodą, todėl vienodai galimas jo datavimas ir pirma, ir antra XIV a. puse, o kapo Nr. 36 atveju gautas intervalas apima daugiau nei 150 metų laikotarpį. Taigi galima tik konstatuoti, kad ankstyviausias, apatinis kapų horizontas antroje perkasoje datuojamas XIV a., o laidota šioje vietoje iki pat XVII a. (viršutinę chronologinę ribą rodo ir kiti pirmoje perkasoje tirti kapai).

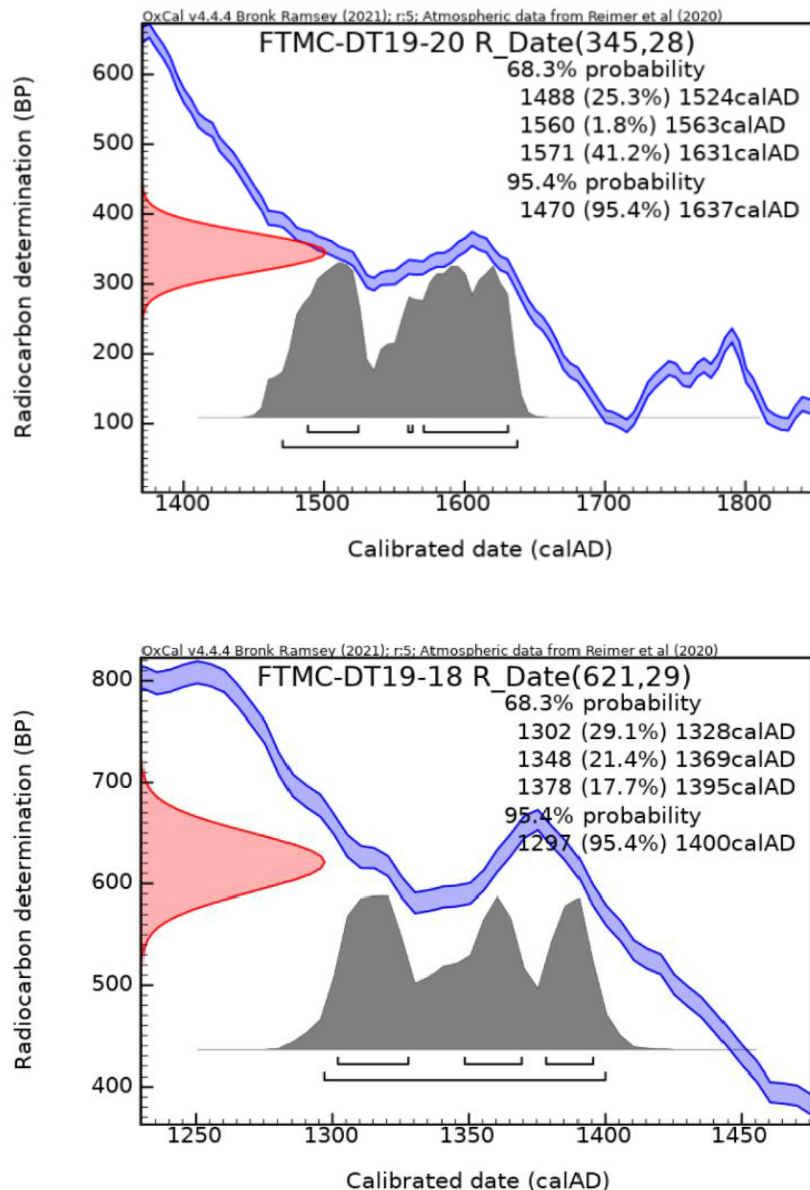
Nors dalis klausimų išlieka, vis dėlto 2023 m. archeologinių tyrimų metu aptikti kapai, mūrai ir struktūros bei jų analizei pritaikyti tarpdisciplininiai tyrimai leidžia susidaryti galimą ankstyviausios žmonių veiklos pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje scenarijų ir chronologinę seką.

²¹ Plačiau Valionienė, 2015, p. 5–34.

²² Radiokarbono datavimas atliktas Fizinių ir technologijos mokslų centre, Vilniaus radiokarbono laboratorijoje, vykdamas LMT finansuojamą projektą „XIII–XVIII a. Vilniaus gyventojų bioarcheologinė charakteristika ir jos raida“, projekto vadovas prof. R. Jankauskas, sutartis Nr. S-MIP-23-59.

²³ Tiesa, ir Trakų, ir Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje žiedai rasti ne kapuose, o kultūriniuose sluoksniuose.

²⁴ Senujų Trakų pilies statyba siejama su Gediminu, čia gyveno Kęstutis, gimė ir užaugo Vytautas (Kuncevičius, 1997, p. 258).

8 pav. Kapų AMS ^{14}C datavimas:

1. Kapas Nr. 36.

2. Kapas Nr. 37.

Fig. 8. AMS ^{14}C dating of graves:

1. Grave No. 36.

2. Grave No. 37.

Pirmoje perkasoje tirta ūkinė duobė (sudegusio statinio liekanos) – ankstyviausias objektas šioje vietoje. Ji rasta įžemyje – nejudintame grunte, o kapai buvo jau virš duobės, taigi jie neabejotinai vėlyvesni. Pagal aptiktus radinius – grūdų liekanas, gyvūnų kaulų fragmentus, žuvų žvynus – matome, kad tai ne atsitiktinė šiukšlių duobė. Šis objektas atspindi žmonių ūkinę veiklą, tikėtina, jau pastovų, nuolatinį gyvenimą šioje vietoje. Radiokarbono rezultatai parodė XIV a. laikotarpį. Dėl metodo ypatybių teoriškai negalime atmesti, kad veikla datuojama dar XIV a. pirma puse, vis dėlto, atsižvelgdami į aplinkinių archeologinių tyrimų duomenis (XIV a. I p. veikla juose neatsispindi – plačiau žr. Kaplūnaitė, 2015) ir duobės užpildo pobūdį, šį objektą labiau sietume su XIV a. antros pusės laikotarpiu. O dar tiksliau, su 1387 m. privilegijoje paminėtais mažųjų brolių namais. Kaip minėta, vienuoliai dažniausiai patys turėjo sodus ir daržus, taigi grūdai į archeologinę struktūrą gali būti patekę dėl jų ūkinės veiklos. Aptikta duobė rodo dar vieną dalyką – gaisrą (užpilde visi radiniai degę). Galima kelti prielaidą, kad stovėjusiam pastatui sudegus (kažkada tarp 1369 ir 1387 m.), po krikšto ši, jau ir anksčiau naudota vieta, buvo parinkta bažnyčios statybai.

Pradėjus statyti bažnyčią, pradėta ir laidoti šalia jos. Iki tol be abejonės jau buvo laidota Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriuje, kuris minimas 1387 m. privilegijos tekste. Klausimas, ar ankstyvajame Vokiečių miesto

9 pav. Kapas Nr. 37 iš vakarinės pusės ir jame rastas žiedas. Nuotraukų autorė V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

Fig. 9. Burial No. 37 from the Western side and the ring found there. Photos by V. Indrulėnaitė-Šimanauskienė.

gyvavimo etape (iki krikšto) gyventojų skaičius buvo toks didelis, kad būtų reikėję dar vienerių kapinių, be Šv. Mikalojaus bažnyčios šventoriaus? Manytume, kad pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje laidoti pradėta jau tik po 1387 m. Visų archeologinių tyrimų metu čia aptikti kapai pasižymi tipiniais krikščioniškais bruožais: mirusieji laidoti aukštiekninkai, rankos sudėtos krūtinės ar pilvo srityje, vyrauja R–V kryptis, laidota keliais horizontaliais, yra vaikų kapų, beveik nėra įkapių, randama krikščioniškosios atributikos, didžioji dalis mirusiųjų laidoti mediniuose karstuose.

Ankstyviausias 2023 m. tirtas kapas (Nr. 37) radiokarbono metodu datuotas XIV a. Kape rastas signetinis žiedas šio datavimo smarkiai nepatiksina: jo chronologija apima XIV a., bet tokie žiedai nešioti dar ir XV a. Vis dėlto, remiantis radiokarbono datavimu, šis kapas atsirado XIV a. Kapas turėjo būti susijęs su jau esama bažnyčia – tai, kad virš jo tvarkingai laidota iki pat XVII a. (kapai nesuardyti statybų metu) rodo, jog orientyras – bažnyčia – visą tą laiką turėjo būti. Aptikti kapai atspindi laidojimą šalia bažnyčios nuo XIV a. pabaigos iki pat XVII a.

2023 m. tyrimų metu rastas mūrinis pamatas suteikia svarumo spėjimui, kad pirmoji pranciškonų bažnyčia turėjo būti pastatyta (ar bent pradėta statyti) XIV a. pabaigoje ir ji nuo pat pradžių buvo mūrinė. Aptiktasis pamatas nesuardo kapų, taigi tikėtina, kad statybos ir laidojimo pradžia buvo vienalaikė – po 1387 m.

Išvados

XIV a. paskutiniaisiais dešimtmečiais pradėjus formuotis katalikiškajam Vokiečių miestui, prasidėjo intensyvus dabartinio Vilniaus senamiesčio vakarinės dalies – vadinamosios Smėlynės – apgyvendinimas. Iki tol žmonių veiklos pėdsakai čia buvo tik sporadiški, atsitiktinio pobūdžio, o XIV a. aštuntame–devintame dešimtmetyje

archeologiškai atsekamas staigus išaugimas, atspindintis jau pastovų žmonių gyvenimą šioje vietoje: atsiranda to laiko kultūrinis sluoksnis, gausu keramikos fragmentų, randama medinio užstatymo pėdsakų. Ankstyviausia veikla koncentravosi apie Šv. Mikalojaus bažnyčią. Labiausiai tikėtina, kad pastačius ar statant šį kulto pastatą, netoli kūrėsi ir katalikų bendruomenė, tarp jų ir dvasininkai. 1387 m. privilegijos tekstas atkreipia dėmesį į būsimos pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno vietą – tikėtinus mažųjų brolių namus.

Laikotarpiu iki krikšto šią vietą atrodo logiškiau sieti su vokiečių kilmės pranciškonais – būtent iš Livonijos kilę atvykėliai katalikai visų pirma formavo besikuriantį Vokiečių miestą. Tačiau negalima atmesti ir dar iki 1387 m. galėjusio būti lenkų elemento, ypač atsižvelgiant į Bychovco kroniką ir joje pateiktą versiją, kad Smėlynėje po 1369 m. kankinystės Goštautas įkurdino vienuolius. Būtent su lenkų dvasininkais siejamos vėlesnės bažnyčios ir vienuolyno statybos. Taigi visai tikėtina, kad į šią vietą dėmesį lenkų pranciškonių galėjo atkreipti dar iki krikšto, o jau po 1387 m. susidarę aplinkybės mažųjų brolių namus paversti visiškai funkcionuojančiu bažnyčios ir vienuolyno kompleksu.

2023 m. archeologinių tyrimų duomenys leido iškelti ar papildyti net kelias hipotezes: pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno aplinkoje gyventa dar iki krikšto, tai rodo aptiktos sudegusio medinio užstatymo liekanos, grūdų ir gyvūnų kaulų likučiai; būtent čia galėjo būti 1387 m. privilegijoje paminėti mažųjų brolių namai, su kuriais ir sietinas medinis užstatymas. Pranciškonų bažnyčia nuo pat pradžių statyta mūrinė ir greičiausiai pradėta dar XIV a. pabaigoje, po krikšto. Pastačius ar statant bažnyčią, iš karto, nuo pat XIV a. paskutinio dešimtmečio, pradėta laidoti šalia jos ir laidota iki XVII a. vidurio.

Žinoma, dalis šių teiginių vis dar lieka hipotezės. Viena iš to priežasčių – neišspręsti chronologijos klausimai. Problema – radiokarbono metodo ypatybė, kai būtent XIV a. patenka į vadinamąjį kalibravimo kreivės suploškėjimą. Sudegusio medinio statinio užpildas ir kapas Nr. 37 datuoti XIV a., tačiau neturime atsakymo, kuria jo puse. Tokia situacija verčia ieškoti papildomų argumentų. Galbūt nauji tyrimai ar atsiradę metodai ateityje padės labiau patikslinti procesus ir jų laiką, tačiau, remiantis visais šiuo metu turimais duomenimis, kol kas atrodo tikėtina šiame straipsnyje aptarta įvykių versija.

Santrumpos

ARMA – Lietuvos nacionalinio muziejaus Viduramžių ir naujųjų laikų archeologijos skyriaus archyvas.

LIIBR – Lietuvos istorijos instituto bibliotekos rankraštynas.

VRVA – Vilniaus regioninis valstybės archyvas.

Šaltiniai

- Banikonienė M. 1966. Archeologiniai tyrimai Vilniaus Pranciškonų bažnyčios bei vienuolyno teritorijoje. *Vilniaus senamiestyje žvalgybinio pobūdžio archeologiniai tyrimai 1959–1967 m.* LIIBR, f. 1, b. 3276, 43–46.
- Dambrauskaitė T. 1985. *Buv. Pranciškonų vienuolyno ansamblis. Istoriniai tyrimai. Istorinė apybraiža. I dalis.* VRVA, f. 5, b. 3625.
- Daminaitis V. 1995. *1994–1995 m. Vilniuje, Trakų gt. Nr. 7 vykdytų žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ataskaita.* ARMA, be Nr.
- Firkovičius R. 1990. *Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Istoriniai tyrimai. T. 2.* LIIBR, f. 1, b. 5563.
- Gedimino laiškai. 2003. *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans* (sud. S. C. Rowell). Vilnius.
- Girlevičius L. 2003. *Archeologijos tyrinėjimų ir žvalgymų, vykdytų Vilniuje, Trakų g. 2/24, 2002–2003 metais ataskaita.* LIIBR, f. 1, b. 3919.
- Girlevičius L. 2004. *Archeologinių tyrinėjimų ir žvalgymų, vykdytų Trakų g. Nr. 2/24, Vilniuje, 2003 metais ataskaita.* LIIBR, f. 1, b. 4103.
- Girlevičius L. 2005. *Archeologinių tyrinėjimų ir žvalgymų, vykdytų Trakų g. 2, Vilniuje, 2004–2005 m., ataskaita.* LIIBR, f. 1, b. 4313.
- Girlevičius L. 2008. *Gynybiniai įrenginiai XIV–XVIII a. Vilniuje.* Daktaro disertacija. Vilnius.

- Indrulėnaitė-Šimanauskienė V. 2024. *Vilniaus senajo miesto ir priemiesčių archeologinės vietovės (kodas 25504), Vilniaus senamiesčio (kodas 16073), Vilniaus pranciškonų vienuolyno pastatų ansamblio (kodas 769) teritorijos, Pranciškonų g. 1A 2023 m. žvalgomųjų archeologinių tyrimų ir archeologinių žvalgymų ataskaita*. LIIBR. F. 1. B. 11249.
- Kaplūnaitė I. 2015. *Vilniaus miesto katalikiškoji dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje*. Daktaro disertacija. Klaipėdos universitetas.
- Katalynas K. 1992. *Archeologinės priežiūros Vilniuje, Trakų g. 9/1 ataskaita*. VRVA, f. 1019, ap. 11, b. 7183.
- Kodeks dyplomacyjny katedry i diecezji wileńskiej, 1948. Parengė Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, t. 1 (1387–1507), Kraków.
- Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. 1955, T. 1 (sud. K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda). Vilnius.
- Sarcevičius S. 1996. 1996 m. Vilniuje, Pranciškonų bažnyčios viduje ir šventoriuje, Trakų gt. Nr. 9, vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. LIIBR. F. 1. B. 2595.
- Vaicekauskas A. 1994a. *Archeologinių tyrinėjimų Trakų g-vėje 9, Pranciškonų bažnyčios šventoriuje, ataskaita*. LIIBR. F. 1. B. 2346.
- Vaicekauskas A. 1994b. *Archeologiniai tyrimai Vilniuje, Trakų g. 9, Pranciškonų bažnyčios viduje*. LIIBR. F. 1. B. 2352.
- Vaicekauskas A. 1998. 1997 m. Vilniuje, Trakų g. 9, vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita. LIIBR. F. 1. B. 2938.
- Vainilaitis V. 1994. 1994 m. Vilniuje, Trakų gt. Nr. 11 vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. LIIBR, f. 1, b. 2314.
- Vaitkevičius G. 1984. Vilnius, Trakų g. 3. Žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ir fiksacijos ataskaita. LIIBR, f. 1, b. 1110.
- Vaitkevičius G. 1987. Buv. pranciškonų vienuolyno Vilniuje, Kretingos 3/6, Trakų 9/1, Kėdainių 8/4 teritorijos archeologiniai tyrimai. Ataskaita. LIIBR, f. 1, b. 1420.
- Vaitkunskaitė M. 1961. *Architektūros paminklo Vilniuje, Kėdainių gt. Nr. 8/4 (buv. Pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno ansamblio) trumpos istorinės žinios*. VRVA, f. 5, b. 72.
- Veževičienė, V. 2016. Vilniaus senamiesčio (16073) teritorijos, Pranciškonų g. 4a 2015 m. detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita. LIIBR. F. 1. B. 7679.
- Žukovskis R. 2011. Šv. Mergelės Marijos ėmimo į dangų (pranciškonų) bažnyčios teritorijoje (Trakų g. 9/1, Vilniuje) 2010 metais atliktų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. LIIBR. F. 1. B. 5497.
- Žukovskis R. 2012. Vilniaus senajo miesto su priemiesčiais (25504) Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios (25024) aplinkos, Trakų g. 9/1, Vilniaus m., archeologinių tyrinėjimų 2011 metais ataskaita. LIIBR. F. 1. B. 5871.

Literatūra

- Baronas D. 2003. Pranciškonų kankiniai Vilniuje: gyvoji atmintis ir kapų tyla. *Acta Academiae artium Vilnensis = Vilniaus Dailės akademijos darbai*. T. 31: Istorinė tikrovė ir iliuzija: Lietuvos dvasinės kultūros šaltinių tyrimai (sud. D. Klajumienė). Vilnius, 47–59.
- Baronas D. 2005. Keturiolikos pranciškonų kankinių legendos potekstė. *Senoji Lietuvos literatūra, 19 knyga*. Vilnius, 129–142.
- Baronas D. 2006. Pranciškonų misionieriai ir kankiniai Lietuvoje XIII–XIV a. *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* (sud. D. Baronas). Vilnius, 9–31.
- Baronas D. 2010. *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* Vilnius.
- Čaplinskas A. R. 1998. *Vilniaus gatvių istorija. Šv. Jono, Dominikonų, Trakų gatvės*. Vilnius.
- Dettlaff M. A. 2006. Pranciškonų vienuolynas ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos bažnyčia Vilniuje (XIV–XVII a.). *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVIII a.* (sud. D. Baronas). Vilnius, 54–81.
- Drėma V. 2008. *Vilniaus bažnyčios. Iš Vlado Drėmos archyvų*. Vilnius.
- Drėma V. 1991. *Dingęs Vilnius*. Vilnius.
- Jonaitis R., Kaplūnaitė I. 2016. Panašūs ar skirtingi? Dvi krikščioniškos bendruomenės pagoniškame Vilniuje. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXXIII, 75–98.
- Kuncevičius A. 1998. Senųjų Trakų pilia vietės tyrinėjimai 1996 ir 1997 metais. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*. Vilnius, p. 258–261.
- Kuncevičius A., Laužikas R., Jankauskas R., Augustinavičius R., Šmigelskas R., 2015. *Dubingių mikroregionas ir Lietuvos valstybės ištakos*. Vilnius.
- Levandauskas V. 2012. *Lietuvos mūro statyba*. Kaunas.
- Łowmiańska M. 1929. *Wilno przed najazdem Moskiewskim 1655 roku*. Wilno.
- Neagley L. E. 1998. *Disciplined Exuberance: The Parish Church of Saint-Maclou and Late Gothic Architecture in Rouen*. Pennsylvania.
- Ochmański J. 1967. Nad Kroniką Bychowca. *Studia Źródłoznawcze*. T. 12, 155–163.

- Ochmański J. 1972. *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*. Poznań.
- Röhrkasten J. 2004. *The mendicant houses of Medieval London*. Münster.
- Rowell S. C. 1999. Winning the living by remembering the dead? *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui* (sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas). Vilnius, 87–121.
- Rowell S. C. 2006. Pranciškonų (konventualų) ordino įsitvirtinimas Lietuvoje XV a.: Vilniaus pavyzdys. *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVIII a.* (sud. D. Baronas). Vilnius, 32–53.
- Samalavičius S. 2013. *Vilniaus miestiečiai ir miestų kultūra XVII–XVIII amžiuose*. Vilnius.
- Semkowicz W. 1930. Hanul, namiestnik wileński (1382–1387), i jego ród. *Ateneum Wileńskie*. R. VII, Z. 1–2 (sud. T. E. Modelski). Wilno, 1–20.
- Svetikas E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. T. 1. Vilnius.
- Šiaudinis V. 2001. *Vilniaus maldos namai*. Vilnius.
- The British Brick Society at Leeds International Medieval Congress. British Brick Society. Conference Report, 13–16 July 2009. Information 111. November 2009, 6–8.
- Valatkevičienė R. 2005. XIV–XVII a. žiedai Vilniaus Žemutinėje pilyje. *Lietuvos pilys*. 2005, 1, p. 38–45.
- Valionienė O. 2015. Lietuvos miestų sakralinės erdvės struktūra viduramžiais ir naujaisiais laikais. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2014/2, p. 5–34.
- Vilniaus architektūra*. 1985 (sud. A. Jankevičienė). Vilnius.
- Каплунайте И. 2011. Католический пригород в Вильнюсе в XIV–XV вв. по данным археологии. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Псков, 235–238.
- Каплунайте И. 2013. От миссии францисканцев до католического района. *Археология и История Литвы и северо-запада России в раннем и позднем средневековье*. Vilnius, 147–160.

The Earliest Development of the Vilnius Franciscan Church and Monastery Area

Irma Kaplūnaitė, Rytis Jonaitis, Vida Indrulėnaitė-Šimanauskienė, Vitalija Veževičienė

S u m m a r y

From the very beginning, the City of Vilnius grew as a multi-ethnic entity, incorporating both local pagans and Christian newcomers. When the German Town (a settlement of Catholic merchants and craftsmen) began to emerge in the Western part of the present Old Town of Vilnius in the final decades of the 14th century, the Catholic community relocated to this area. St. Nicholas Church was built there before 1387, and it was the first Catholic church in the Old Town, around which the German City was established. It is most likely that after/at the time of the construction of this building, a Catholic community, including clergy, started to develop in the neighbourhood. However, in addition to this house of worship, there was another in the Catholic part of the City – the Franciscan Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and a monastery.

This monastery is considered to be the oldest one in Vilnius, however, the exact time of its construction, as well as that of the church, has not been determined yet. Due to the lack of historical sources and precise dates, the construction has been estimated by different researchers from the first half of the 14th century to the beginning of the 15th century, i.e., with an error margin of 100 years.

Archaeological investigations in the vicinity of the Church and the Monastery, which have been carried out since 1993, have provided some new hypotheses concerning the chronology and the earliest nature of human activity in this territory. The most recent excavations took place here in 2023. They provided new insights into the development of the area through the discovery of objects and interdisciplinary research (radiocarbon dating, analysis of archaeobotanical remains, architectural research). Combining the information from these researches with the available historical sources and architectural research, it is possible to talk about the earliest development of the Franciscan Church and Monastery area, and it is also possible to supplement, revise and verify some hypotheses about the chronology of the construction of the Church and the burials in its vicinity.

The archaeological findings of 2023 have allowed several hypotheses to be raised or revised: the area of the future Franciscan Church and Monastery had been inhabited even before the the Baptism, as evidenced by the discovery of the remains of a burnt wooden building, as well as remains of cereals and bones of animals; the house of *Fratres Minores*, mentioned in the *Privilege of 1387*, may have been located here, and the wooden building might be related to it; the Franciscan Church was from the very beginning constructed of brick, and, most probably, it dates back as early as the end of the 14th century, shortly after the baptism; immediately after or already during the construction of the church, burials started to take place in the vicinity of the Church from the last decade of the 14th century onwards, and continued until the 17th century.